

Stavangeren

Medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger

Nr. 1 2007

I redaksjonen:

Berit M. Grande, Reidar Frafjord og Kjell Petter Løhre.

Innhold:

Leder	3
Av Berit M. Grande	
Innkalling til årsmøte	4
Årsberetning 2006	6
Meieriene i Stavanger	10
Av Jan Gjerde	
Henrik Paulsen – med ett århundre i ballast	17
Av Gunnar A. Skadberg	
«Pokker og fransoser.»	
Historisk snitt i den rogalandske helsekroppen.	23
Av Hans Eyvind Næss	
«Fornøyelsen» og Bjergsted Folkepark	31
Av Kjell Ernst Rundquist og Mette Ellingsen	
Barndomsminner fra Stavanger på slutten av 1930-tallet (3)	35
Av Hans Jakob Andreassen	
Kampen for «De tre søstre» 1986 – 1990	46
Av Jan Gjerde	

Medlemskap tegnes ved innbetaling av kr. 250,- for enkeltmedlemmer og kr. 400,- for familiemedlemmer.

Beløpet innbetales til konto 3201.25.37300.

Adresse: Postboks 351, 4001 Stavanger. www.byhistoriskforening.org

Org.Nr. 984 289 669

ISSN 0806-184X

Program for Byhistorisk forening 2007

www.bychistoriskforening.org

Onsdag 28. februar kl. 19.00

Årsmøte på Ledaal (kun for medlemmer)

Etter den formelle årsmøtedelen vil Ove Magnus Bore fortelle litt om Ledaals historie og ta oss med på en omvisning.

Onsdag 28.mars

Foredrag av Helge Monstad med tittel

«Murbyggeriet i Stavanger på 1800-tallet»

Sted: Arkeologisk museum. Kl. 19.00

Tirsdag 24. april

Foredrag av Finn Gabrielsen med tittel

«Stavanger dialekter»

Sted: Arkeologisk museum. Kl. 19.00

Onsdag 30. mai

Byvandring: «Øyane: Sølyst-Engøy-Buøy»

Med Arne Almås

Fremmøte: Buøy Skole. Kl. 19.00

Onsdag 29. august

Byvandring: «Fra Petrikjerkå te Johanneskjerka»

Med Gunnar Roalkvam

Fremmøte: Petrikjerkå. Kl. 19.00

Onsdag 26. september

Arrangement med Sveinung Bendiksen og Åshild Helgevold.

Tittel: «Ajax og hans Stavanger»

Sted: Arkeologisk museum. Kl. 19.00

Onsdag 31. oktober

Foredrag av Sven Egil Omdal med tittel

«Tre dødsdømte. Historien om de tre fra Stavanger som ble henrettet etter krigen.»

Sted: Arkeologisk museum. Kl. 19.00

Onsdag 28. november

Foredrag av Hans Eyvind Næss med tittel

«Stavanger Bys utvidelser»

Sted: Arkeologisk museum. Kl. 19.00

Lederens spalte

En ny vår...

Det er en glede å konstatere at Byhistorisk Forening går inn i sitt sekstende år full av ressurser og vilje til «å formidle kunnskap om Stavanger og skape interesse for byens historie og egenart», som det heter i vår formålsparagraf. Selv takker jeg nå av etter seks spennende år som leder. Det skjer ved alle årsmøter; noen kommer, andre går. Stadig berikes organisasjonen av friske ressurser og nye tanker. Så også i år.

Vi som går ut av styret er stolte over det gamle og nye styremedlemmer kan videreføre. I tillegg til de resultater som fremgår av årsberetningen, presenteres et flott program for 2007 og sist, men ikke minst, vi viser at vi fortsatt finner nye måter å tenke *lenger* enn til egne medlemmer:

Foreningen har nå tatt mål av seg til å starte et studietilbud i lokalhistorie for lærere. Vi vil bidra til at interesse for lokalhistorie når ut til nye generasjoner. Dette samsvarer med skolens læreplan, og vi tror at vi har noe å bidra med! Lykkes våre planer, vil foreningens tilbud kunne nå ut i løpet av skoleåret 2007 – 2008. Forhåpentligvis vil det gi gode resultater, ikke bare i skolen, men også i vår forening!

Lykke til i det videre arbeid!

Berit M. Grande

ÅRSMØTE I BYHISTORISK FORENING STAVANGER

avholdes onsdag 28. februar 2007 klokken 19.00
på Ledaal.

DAGSORDEN:

1. Konstituering.

Valg av møteleder:

Valg av referent

Valg av protokollunderskrivere

Forslag: Berit M. Grande

Forslag: Kjell Petter Løhre

Forslag: fremmes i møtet

Vedlagt

2. Behandling av styrets beretning for 2006.

3. Behandling av regnskap for 2006.

4. Forslag til kontingentsats for 2008 - 09

Presenteres i møtet

Se innstilling nederst side 2.

5. Presentasjon av budsjett 2007.

Presenteres i møtet

6. Valg. **Valgkomiteen avsluttet sitt arbeid før jul, kandidatene presenteres i møtet.**

Etter den formelle årsmøtedelen

vil Ove Magnus Bore

fortelle om Ledaals historie

og ta oss med på en omvisning.

*Hele arrangementet forutsettes avvirket innen klokken 21.00.
Som årsmøte er dette **selvsagt kun for medlemmer** og vi ønsker med dette alle våre
medlemmer hjertelig velkomne!*

Vedtekter for BYHISTORISK FORENING, Stavanger.

Vedtatt i stiftelsesmøte onsdag 24. april 1991. Justert på årsmøte 12. februar 2002.

- 1. Foreningens hovedformål er å formidle kunnskap om Stavanger og skape interesse for byens historie og egenart.**
2. Gjennom publikasjoner, foredragsvirksomhet og andre tilbud skal medlemmene trekkes aktivt med i foreningens arbeid og utfordres til selvstendig utforskning av Stavangers fortid. Dette kan skje i samarbeid med foreninger og institusjoner med beslektede interesser.
3. Alle som vil støtte eller arbeide for foreningens formål, kan bli medlemmer ved å betale kontingenten. Kontingenten for neste kalenderår fastsettes av årsmøtet
4. Styret skal bestå av leder, nestleder, sekretær, kasserer og inntil tre styremedlemmer, samt inntil tre varamedlemmer. Styremedlemmene velges på årsmøtet for to år om gangen og konstituerer seg selv. Halve styret er på valg hvert år. Varamedlemmer velges for et år. Ved stemmelikhet i styret er lederens stemme avgjørende. Styret er pålagt å føre protokoll.
5. Årsmøtet er foreningens høyeste organ/myndighet og innkalles av styret innen utgangen av februar med minst 14 dagers varsel. Årsmøtet skal behandle årsmelding, revidert regnskap og budsjett med planer for året som kommer. Ved vedtektsendring kreves 2/3 flertall, ellers vanlig flertall. Årsmøtet velger revisor og inntil tre representanter til valgkomiteen for et år.
6. Vedtak om oppløsning av foreningen kan bare bli bestemt på to etterfølgende årsmøter og krever 2/3 flertall. Foreningens eiendom skal i tilfelle brukes i det lokale/regionale kulturarbeidet etter retningslinjer fastsatt av årsmøtet med vanlig flertall.
7. Utnevning av æresmedlemmer skjer på årsmøter etter vedtak i styret.

KONTINGENT.

**Styrets innstilling til kontingentsats for 2008:
kr. 300 for enkeltmedlemmer og 450 for familiemedlemskap.**

ÅRSBERETNING 2006 FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER

1. A. Tillitsvalgte

Styret har i 2005 bestått av:

Berit M. Grande, leder
Hallvard Ween, nestleder
Ingebjørg Folgerø
Petter Løhre
Reidar Frafjord
Henry Bjørkelund
Jan Ferdinandsen

Varamedlemmer:

Brith Tan
Per Marthon Mæland

Valgkomité:

Sven Egil Omdal *leder*
John Karlstrøm
Erling Sømme Kielland

Revisor:

John Olsen

Styret har hatt seks møter. Store deler av det praktiske arbeidet er fordelt i arbeidsgruppene: *Arrangementer* (Henry Bjørkelund, Brith Tan og Jan Ferdinandsen), *Stavangeren* (Reidar Frafjord og Petter Løhre), *Nettarbeid* (Per Marthon Mæland, Ingebjørg Folgerø og Petter Løhre) og *Byhistorisk skilting* (Reidar Frafjord og Berit M. Grande, samt 3 fra kommunen). I tillegg legges et stort arbeid ned i regnskapsførsel og ajourhold av medlemsregister (Hallvard Ween). Samarbeidet i styret er meget godt.

1. B. Medlemmer

I år registrerer vi:

Antall enkeltmedlemmer:	292
Antall familiemedlemskap:	75
Sum medlemskap:	367
Æresmedlem:	Unnleiv Bergsgard

Styret i Byhistorisk Forening 2006, fra venstre: Petter Løhre, Hallvard Ween, Reidar Frafjord, Berit M. Grande, Brith Tan, Henry Bjørkelund og Jan Ferdinandsen

2. Økonomi

Økonomien i foreningen er god. Det gir mulighet til fortsatt konsentrasjon om de tiltak som bygger opp om vår målsetting. Fra Stavanger kommune har vi mottatt tilskudd på kroner 28 689.

3. Stavangeren

Av praktiske grunner vedtok styret å utgi tre nummer av bladet i selve kalenderåret 2006 og la nummer 1/2007 komme ut før årsmøtet 2007. I tillegg til ordinært stoff inneholder det innkalling til årsmøtet og styrets årsberetning for 2006. Styret anser dette som en tjenlig utgivelsesprosedyre også for fremtidige år. Det andre nummeret i april/mai vil da ha med årsmøteprotokollen, og et tredje, eventuelt fjerde nummer, kan gis ut i høsthalvåret.

Stavangerens tre 2006-nummer inneholdt 16 artikler. Vi konstaterer med glede at vi dette året har fått med oss en rekke nye artikkelforfattere; 11 personer har bidratt med emner relatert til byens historie i eldre og nyere tid. Vi savner imidlertid kvinnene; alle artikkelforfatterne var menn dette året!

4. Byhistorisk skilting

Fram mot kulturbyåret 2008 vil den byhistoriske skilting, som Stavanger kommune og Byhistorisk Forening Stavanger samarbeider om, konsentreres om *bypersonligheter*. Arbeidsgruppen er i ferd med å avslutte arbeidet med utplassering av skilt som presenterer mennesker som har betydd noe for vår by så vel som mennesker som har betydd noe i en større geografisk sammenheng, og er fra vår by.

5. <http://www.byhistoriskforening.org>

er i fortsatt utvikling, nå under ledelse av Per Marthon Mæland...

Nettstedet er i løpet av året blitt gjennomgått med tanke på både form og innhold. Planer er lagt for en revidering og videreutvikling. Arbeidet pågår fortløpende og vi regner med at fornyet nettsted vil være klart for publisering første halvår 2007.

Erling Kastrup Sømme Kielland har i år igjen lagt ned et stort arbeid med å utarbeide tekster til en rekke nye årringer. Reidar Frafjord og Gunnar A. Skadberg har bidratt med tekster til nettpresentasjonen av de byhistoriske skiltene. Der er nå utarbeidet tekster til alle skiltene som er ferdig montert. Alle tekstene, med bilder, er imidlertid ikke lagt ut på nettsiden. Dette arbeidet er planlagt utført sammen med revisjonen av nettstedet første halvår 2007.

6. <http://www.Stavangerkartet.no> vil bli overført Stavanger Museum første kvartal 2007.

Foreningens mål anses oppfylt: bidra til etablering av et nettsted hvor byens historie presenteres i kart, tekst og bilder. Eierskapet gis dem som forvalter kulturarven, idet arbeidet krever fagfolk. Stavanger Museum vil ivareta prosjektets intensjon om nært samarbeid med den primære målgruppen; barn og unge. Finansieringen av arbeidet har vært de midler foreningen har fått for å bringe Stavangers historie ut på nettet; Gottfred Borghammers dødsbo og Inge Steenslands stiftelse.

7. Arrangementer i 2006

Tittel	Dato	Sted	Foredragsholder	Oppmøte
Omvisning på Kongsgård - Kongsgårds historie	Febr. Årsmøtet	Ridder- salen Kongsgård	Ivar Klovning	52
Det Stavangerske Klubbsselskap	mars	Det Stavangerske Klubbsselskap	murmester Hans Kristian Meling	42

Lars Lende og hans betydning for Stavanger	april	AmS	Per Inge Torkelsen	123
Brevik -Ramsvik	mai		Gunnar Roalkvam	152
Fra Kiellandshagen utover Straen	august		Gunnar Skadberg	95
Offentlig uterom i Stavanger sentrum	september	AmS	Turid Haaland	56
Iddiskulturen	oktober	AmS	John Gunnar Johnsen	65
Energiforsyningen i Stavanger gjennom 130 år	november	AmS	Kristin Øye Gjerde	62
				647

Gjennomsnittsfremmøte per arrangement på 81 personer viser stadig stor interesse for våre samlinger.

8. Byhistorisk forening mellom to permer

Styret vedtok i april at prosjektet med å gi ut en bok med artikler fra Stavangeren, fra foreningens nettarbeid og foreningens øvrige arbeid skulle utgå fra styrets arbeid i 2006. Prosjektet skulle ikke belaste foreningens driftsmidler, men være egenfinansiert. Kroner 50 000 til arbeidet er mottatt fra Inge Steenslands stiftelse. Det anbefales at styret for 2007 tar stilling til om og eventuelt hvordan arbeidet videreføres.

9. Organisasjon og videre arbeid

I 2006 teller foreningen 367 betalende medlemmer.

Vi er en godt drevet medlemsforening som får respons fra samfunnet rundt oss.

Organisasjonen viser en kontinuerlig evne til fornying og videreutvikling. Vi leverer stadig mer til beste for våre medlemmer, men også for den generelle ivaretagelse av vår kulturarv i tråd med vårt hovedformål: *å formidle kunnskap om Stavanger og skape interesse for byens historie og egenart.* Den byhistoriske skiltingen er et eksempel, Stavangerkartet.no et annet. I 2007 håper vi å få i gang et studietilbud i lokalhistorie for lærere. Dette for å stimulere historieinteressen blant yngre aldersgrupper. Det er vårt håp at de som skolerer også inspireres til å ta del i foreningens arbeid, produsere stoff til Stavangeren og foreningsforedrag, for eksempel.

Stimulere medlemmer til aktiv deltakelse i foreningens arbeid er en kontinuerlig utfordring.

Dersom noen skulle leve i den villfarelse at arbeidet kun favner spesialister, vil styret på det sterkeste presisere at så ikke er tilfellet! Vi trenger personer med tid og vilje til å engasjere seg! Vi oppfordrer medlemmer til å ta kontakt dersom de ønsker å bidra i noen av arbeidsgruppene våre.

Medlemsaktivitetene i 2007 vil videreføres med foredrag og byvandring. Det vil bli utgitt 3 – 4 nummer av Stavangeren. I tillegg videreutvikles nettstedet vårt kontinuerlig og den byhistoriske skiltingen avslutter prosessen mot kulturbyåret.

Stavanger den 12. januar 2007
styret 2006 i
Byhistorisk Forening Stavanger

Berit M. Grande

Berit M. Grande
Leder

Henry Bjørkelund

Henry Bjørkelund

Kjell P. Lohre

Kjell Petter Lohre

Reidar Frafjord

Reidar Frafjord

Hallvard Ween

Hallvard Ween
Nestleder

Ingubjerg Folgero

Jan Ferdinandsen

Jan Ferdinandsen

Vararepresentanter:

Brith Tan

Brith Tan

Per Marthon Mæland

Meieriene i Stavanger

Av Jan Gjerde

Stavanger Meieri lå omtrent der Filmteatret på Arneageren er nå.

Det drikkes mye melk og brukes godt med ost, smør og is i Stavanger, men meieriene er det slutt med. Byens siste meieri flyttet fra byen i 1971. En trøst kan det kanskje være at det fortsatt gresser kyr i byen. På Ullandhaug, Tasta, Boganes og Sunde hender det fremdeles at det rantes fra kreaturer. Selv om Stavanger, også etter kommunesammenslåingen med Madla og deler av Hetland i 1965, hadde lite areal i forhold til folketallet, var den fram til midt på 1980-årene en like stor landbrukskommune som Randaberg. Jordvern er et viktig mål for arealpolitikken, men i dag er denne i første rekke knyttet til rikspolitisk styring.

I denne artikkelen skal vi se litt nærmere på meierienes utvikling og lokalisering i Stavanger, som en indikator på byens og distriktets utvikling fra 1875 og fram til i dag. Blant folk i sin alminnelighet er denne delen av vår historie lite kjent, men meieri-

samvirkets organisasjoner og virksomheter har sørget for at historien er godt dokumentert og er lett tilgjengelig. På mange måter avspeiler den viktige trekk både ved bysamfunnets, forbrukersamfunnets, landbruksnæringens og den teknologiske utvikling i perioden.

Den sterke folketilveksten i Stavanger på 1800-tallet hang sammen med sild og seilskuter og seinere utviklingen av hermetikkindustrien, skipsbyggingsindustrien og alle følgenæringene som derav fulgte. Uten et bynært landbruk, som kunne sørge for forsyning av mat og melk i stor skala, hadde ikke byen kunnet vokse så raskt som den gjorde. Fram til 1850-60 årene var ofte byborgerne selv matprodusenter. Provst Gunder Langberg, som på begynnelsen av 1800-tallet hadde sitt våningshus på Skagen, hadde sitt fjøs like ved Mauritzengården, på hjørnet av Kirkegaten og Provste-

bakken. Hans kyr beitet på Idsøe-marken, det nåværende Nytorget. De passerte Grinnaa over Skolebekken, på vei til og fra beitemarkene. Derav navnet Grindegaten som var det første navnet på Hospitalsgata. Under Storebraen på Holmen i 1860, var en av gladmeldingene dagen etter brannnatten at man hadde lykkes i å drive husdyrene i sikkerhet på blant annet Idsøe-marken. På malerier og fotos fra siste halvsekel av 1800-tallet fram til 1890-årene, ser vi at byområdet «Vestre Platå» fortsatt var landbruksjord med høysåter. På Ledaal hadde de kyr like til omkring første verdenskrig. Fra 1870-årene og utover ble befolkningen i selve byområdet Stavanger i stadig større grad avhengig av daglige tilførsler av landbrukets levnetsmidler. Det var også flere andre mindre torg og allmenninger for omsetning av fisk og landbruksvarer, men den største plassen for omsetning var Torgtet mellom Vågen og Domkirken. Det fikk sine siste utvidelser for å dekke et stadig økende arealbehov gjennom saneringene av byfogd Christensens hus og Svaneapoteket rett før 1900.

Uttrykket «melkeringen» beskrev de gårdsbruk som med hensyn til nærhet og ved hjelp av transportmidler hadde mulighet for å levere fersk melk til byens meierier og forbrukere. Å ligge innenfor eller utenfor «melkeringen» kunne ha stor betydning for avsetningssikkerheten og lønnsomheten.

Det opprinnelige transportsystemet til Stavanger bygde på byens avhengighet av tilførsler fra og handel med omlandet. Randabergveien, Eiganesveien (tidligere Gamle Maldevei) med Kleivå, Ullandhaugveien og Lagårdsveien/Hillevågsveien er minner fra den tiden produksjonen fra de rike landbruksområdene som omkranset byen raskt måtte føres til markedet. Under Kleivå, på tidligere Fattigkirkegården og St. Olavs plass, var det like fram til annen verdenskrig oppstillingsplass for hester som tilhørte bønder som hadde arbeidsdag med salg på Torget.

Også transportsystemet innen byen

bygde i mellomkrigstiden på behovet for lett tilgjengelighet til Torgets varetilbud. Alle bussrutene til bydelene gikk til og fra Torget.

Jærbanen ble åpnet i 1876 både for å effektivisere transporten mellom Stavanger og Jæren, men også for å sikre den store landbruksproduksjonen på Jæren ennå større markeder, ved lett tilgang til sjøverts transport. Derfor ble det anlagt en egen jernbanetrasé mellom den nye stasjonen i Kan-nik og Vågen i Stavanger allerede fra starten. Så må vi ikke glemme den viktige sjøverts forbindelse mellom Stavanger og Ryfylke og øysamfunnene i Boknafjorden. Østre havn ble den viktigste for denne trafikken.

Det første meieriet: Stavanger Meieri 1876

Ved folketellingen i 1875 hadde Stavanger 22.000 innbyggere. De første meieriplanene ble nevnt på årsmøtet i Stavanger Amts Landhusholdningsselskab i 1874. Dette var en ideell forening, stiftet allerede i 1776 med formål «at fremme Jorddyrking, Husflid og Landeconomie». Foreningen heter i dag Rogaland Landbruksselskap. Ideen fenget, og allerede året etter dannet en gruppe på 110 bønder et andelslag, med mål å reise et meieranlegg på Arneageren i Stavanger. Stavanger Meieri åpnet i 1876 i en stor trebygning som lå der Filmteaterbygningen ligger nå. Den satset i første rekke på konsummelk. I 1877 ble det tatt i mot i overkant av 1 million kilo melk.

Det gikk ikke lang tid før også andre bønder i byens nærhet så fordel i å være tilknyttet et meieri. Stavanger Meieri hadde sine leveranser fra gårder på Tasta, Stokka, Hundvåg med lett transportvei til meieriet. På slutten av 1880-årene var kapasiteten på Arneageren sprengt. Meieriet kunne ikke ta i mot flere leverandører. Dette førte til dannelsen av Frue Meieri.

Det andre meieriet: Frue Meieri 1892

Frue Meieri etablerte seg i tre bygninger på Nytorget, den ene av disse kjent som Vinmonopolutsalg i dag. Det første driftsåret

i 1892 ble det tatt i mot 1,7 millioner kilo melk. Fortsatt gikk det meste til konsum, men etter hvert ble det til at overskuddsmelk ble kinnet og ystet. For dette formålet ble det anskaffet separator, men denne hadde ikke tilstrekkelig kapasitet, slik at håndskumming fortsatt måtte til.

Navnet «Frue Meieri» har ingenting med målgruppen for avsetning av meieriets produkter å gjøre. Navnet kommer av «Frue sokn», betegnelsen på en kirkelig, administrativ enhet innen Hetland herred som strakte seg fra Randaberg til Riska. Den gamle Mariakirken som sto ved Domkirken var sognekirke for Frue menighet. I 1854 ble den nye «Vor Frue Kirke» innviet på gården Hetland ved Storhaug. Frue sokn skiftet navn til Hetland sokn i 1936 og kirken heter i dag Hetlandskirken.

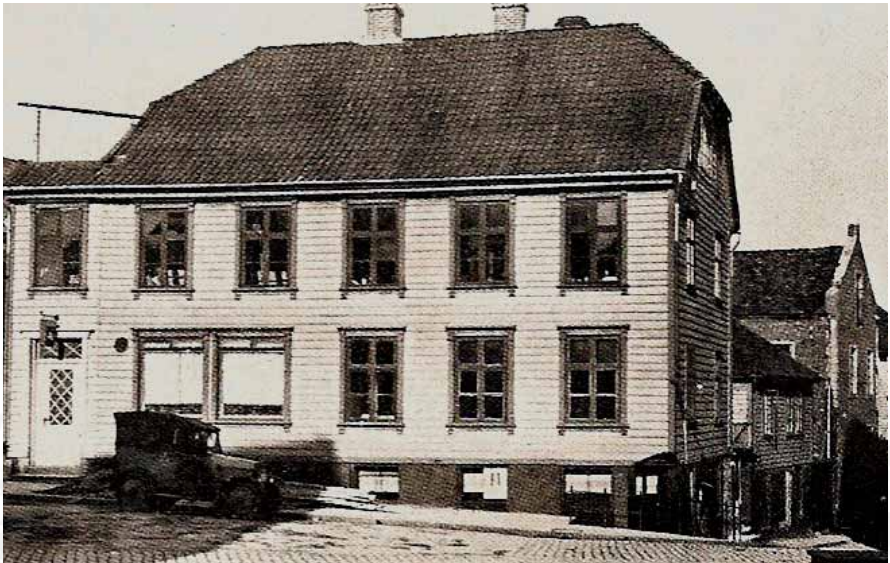
De to meieriene Stavanger og Frue var konkurrenter, men de samarbeidet om priser og markedsframstøt mot Bergen. Spørsmålet om sammenslåing ble reist,

Bygningen til Frue Meieri på Nytorget står fortsatt. I butikken ned trappen på hjørnet var det meieriutsalg til etter siste krig.

men Stavanger Meieri hadde i sin portefølje de bøndene som lå nærmest byen. Det var en viktig konkurransefordel som de sytet med å dele med andre. Ellers var Frue Meieri teknisk langt framme. Allerede i 1900 installerte de frysemaskin til avløsning av ising. Samme året fikk de elektrisk lys fra et akkumulatorbatteri!

Det tredje meieriet: Hetland Meieri 1905

I 1905 hadde innebyggertallet i Stavanger passert 33.000 og byen fortsatte å vokse. I 1920 talte byen over 44.000 innbyggere. Melkeproduksjonen i nabokommunene steg også, ikke bare som følge av ekspansjon i landbruket, men også som følge av økte ytelser fra hver enkelt ku! I 1907 (som vi har tall fra) ble det tatt i mot nesten 8 millioner liter melk ved meieriene i Stavanger. For å makte dette måtte det et tredje meieri til. Frue Meieris kapasitet på Nytorget var sprengt. I 1905 ble Hetland Meieri etablert og flyttet inn i ny, moderne meieribygning i Ny Olavskleiv 8 i 1906. Dette meieriets leverandørgrunnlag var bønder i den ytre del av «melkeringen» rundt Stavanger, Randa-

berg, Sunde, revheim, Grannes, Joa, Lura, Forus Godeset og Jåtta.

Som selvstendig meieri ble Hetlands Meieris levetid kort, men bygningen det holdt til i skulle forbli i meierisamvirkets tjeneste fram til 1982.

Spørsmålet om sammenslåing av meieriene i Stavanger hadde vært på tapetet allerede da Hetland Meieri ble etablert. Meieriene var eid av leverandørene, bøndene, som allerede ved etableringen av meieriene hadde fryktet for sin «frie stilling» ved å avgi innflytelse og myndighet til bestyrelsen og disponenten ved meieriet. Større enheter kunne svekke bondens selvstendighet ytterligere. Men prisnipper og følelser var én ting, melkeprisen en annen.

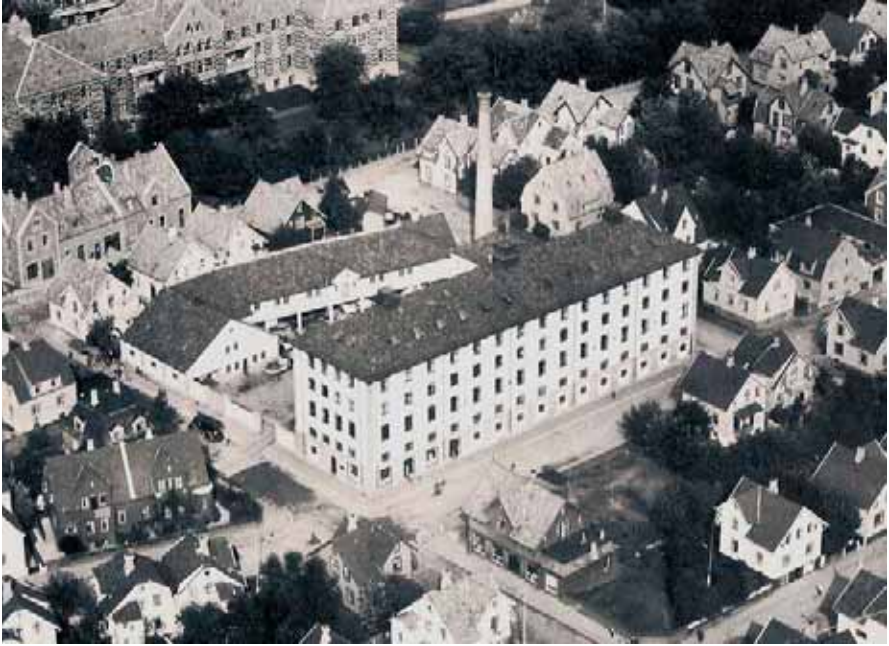
I 1908 fremmet Frue Meieri forslag om å kjøpe de to andre meieriene. Frue var blitt det største av de tre. Men et viktig moment kom i tillegg: Ved sammenslåing kunne bøndene få frigjort kapital ved salg av overflødige eiendommer. Dette var et argument som hadde stor gjennomslagskraft. Meieriet på Arneageren ble nedlagt.

Hetland Meieri i Ny Olavskleiv fusjonerte med Frue Meieri. Her troner Clarion Hotel nå.

Frue Meieri kjøpte Hetland Meieris anlegg i Ny Olavskleiv. På Arneageren og på Ny-torget var det fortsatt meieriutsalg. Men det skulle ikke gå mange årene før også anlegget i Ny Olavskleiv ble for lite. Allerede i 1914 var Frue Meieri på jakt etter tomt for en ny meieribygning.

Stormeieriet på Våland - 1929

Tomten for det nye meieriet på Våland ble kjøpt i 1923, men det skulle fortsatt gå noen år før det nye anlegget sto ferdig - 8. september 1929, i Storgata 27. Årene under verdenskrigen og den økonomiske krisen som fulgte etter jobbetiden, førte til turbulenser i bank- og næringslivet. Dette rammet også landbruket. Fra 1924 til 1930 falt melkeprisen fra 35 øre pr liter til 15 øre. I året 1926 var det 757 konkurser i jordbruket på landsbasis, 20 i Rogaland. Dette førte til en ny organisering av meieribruket i landet.

Den nye meieribygningen til Frue Meieri før Arkeologisk Museum overtok bygningene.

Det nye stormeieriet i Stavanger hadde over 900 andelseiere og tok i mot en melkemengde på over 12 millioner kilo i året, fra 10 til 12 kommuner i distriktet. Men Frue Meieri var ikke alene om å tilby forbrukerne i Stavanger meieriprodukter. I alt fem meierier opererte i markedet. I 1938 gikk ett av disse, Stavanger & Omegns Meieri inn i Frue Meieri.

Etter Den annen verdenskrig fortsatte ekspansjonen. I 1950 hadde Frue Meieri 1572 leverandører og tok i mot 32,2 millioner liter melk. Det som ikke gikk til konsummelk av forskjellig slag, gikk med til osteproduksjon, smør og iskrem. Allerede i 1950 melder tanken seg om produksjonssamarbeid mellom flere meierier i Rogaland. Men deltakelse i et felles smørkjerner for Jæren vil ikke Frue være med på. Meieriet i Storgata lå på topp i landet i smørkvalitet. Når det gjaldt smør, foretrakk

de å råde seg selv. Først i 1967 overlot Frue overskuddsmelk til Nærbø meieri for ysting og i 1970 inngikk Høyland Meieri, Nærbø Meieri og Frue Meieri en samarbeidsavtale hvor det ene meieriet skulle ta seg av konsummelk, mens de to andre skulle ta seg av kinning og ysting. Men da var også tiden blitt moden for å si farvel til meieribygget på Våland. I 1966 var Sola Meieri og Frue Meieri blitt enige om å gå sammen og å bygge et helt nytt meieranlegg på Granes, like ved kommunegrensen mellom Stavanger og Sola. Det nye anlegget ble tatt i bruk i 1970. I mellomtiden var også Rennesøy meieri gått inn i Frue Meieri. I 1971 overtok Arkeologisk Museum bygningene i Storgata 27.

Norske Meieriers Salgssentral

Meieriene vokste fram i bygd og by som samvirke etter initiativ og styring av lokale krefter. Vi kan se at drivkreftene i utviklingen til å begynne med var melkebondens behov for sikker avsetning av produksjo-

nen. Etter hvert får også meieriene behov for mekanismer som kan sikre næringens markedsinteresser. Den Norske Meieriforening ble stiftet allerede i 1881. Foreningen innførte et system for prisnoteringer av ost og smør. I 1913-14 søkte Rogaland Meierilag Landbruksdepartementet om støtte for å sende en representant til USA for å undersøke markedsforholdene der. I 1922 ble Rogaland Eksportlag opprettet, og dette resulterte i en gradvis økende eksport av ost til USA gjennom Bergensfirmaet O. Kavli.

Denne ordningen varte til 1928, da Rogaland Eksportlag overtok eksporten i egen regi. Rogaland Eksportlag hadde i 1928 18 meierier som medlemmer og disse rådde over en samlet melkemengde på 40 millioner kilo melk.

I 1920 ble Den Norske Meieriforening omorganisert og fikk navnet Norske Melkeproducers Landsforbund. I 1928 ble Norske Meieriers Eksportlag stiftet, hvor Rogaland Eksportlag var en av de betydelige aktører som ble medlem. Den nye landsforeningens hovedansvarlige var eksport av meieriprodukter. Etter hvert skulle det vise seg at foreningen også fikk store oppgaver knyttet til den innenlandske omsetning, regulering og kvalitetskontroll av meieriprodukter. Markedsregulering ble et stadig viktigere arbeidsområde. Fra 1942 heter det derfor Norske Meieriers Salgsentral.

Det var Norske Meieriers Eksportlag som i 1935 etablerte seg med avdelingskontor og lager i Stavanger, nærmere bestemt i Hetland Meieri/Frue Meieris tidligere bygninger i Ny Olavskleiv 8. I 1939 ble det foretatt store moderniseringer og et nybygg med fryselager for 600.000 kilo smør og 250.000 kilo ost sto ferdig. Fryselagerkapasitet var et viktig virkemiddel i markedsreguleringen, og allerede i 1949 ble det utvidet med et nytt fryselager i Klepp med kapasitet for lagring av 800.000 kilo ost.

Både eksportmarkedene og hjemmemarkedet gjennomgikk stor ekspansjon og

endringer i tiårene etter 1950. Man skulle ikke bare lagre ost, nye omsetningsformer i detaljhandelen førte til stort etterspørsel etter porsjonspakket ost. Dermed ble det behov for mer arealer og nye maskiner for ompakking av ost. I dag krever markedet også ferdig skivet ost. Lageret på Klepp ble utvidet i flere omganger.

Norske Meieriers Salgsentral i Stavanger og Klepp tok i mot ost fra meierier i hele fylket. På 1970-tallet ble forholdene i Stavanger uholdbare. Kapasiteten var sprengt, de tekniske løsningene foreldet og trafikkforholdene i sentrum var umulige i forhold til framtidige krav. All virksomhet i Stavanger ble flyttet til Klepp i 1982. I dag er anlegget på Klepp et av TINE sine to sentrallagere i Norge. Det andre ligger i Trøndelag. Eiendommen i Ny Olavskleiv ble solgt til Norsk Luthersk Misjonssamband i 1982 og bygningene ble revet for oppføring av Clarion Hotel i 1997.

Denne artikkelen har konsentrert seg om de store linjene i foretaksutviklingen av meieribruket med utgangspunkt i Stavanger. Den kunne også ha omhandlet viktige spørsmål som kvalitetsarbeid, produktutvikling, transport og emballasje, teknologi og markedsføring. På alle disse områder har meieriene og deres nye foretak gått i spissen for utviklingen. Det forteller litt om hvor fort denne utviklingen har gått, at mange som leser denne artikkelen vil huske da melkeomsetningen til konsument foregikk i spann, så kom glassflaskene, hvite, grønne og brune. Blant oss unger var de brune mest ettertraktet. Vi husker også at på begynnelsen av 1950-tallet var det innsamling av aluminiumskorkene på melkeflaskene til Røde Kors. Materialgjenvinning, med andre ord. Og vi husker melkebarene. Det vi kanskje har glemt er at pappmelken ble introdusert allerede i 1965. Mens andre meierier benyttet voks som tetningsmiddel, satset Frue Meieri, som det første i landet, med «Pure-Pak», hvor pappkartongene var polyetenbelagte. I dag er det innsamlingsordninger for disse.

Fibrene benyttes til miljøpapir, og platen energigjenvinnes.

Og Frue Meieri? Det heter i dag Tine Meieriet Sør Sola, med adresse Grannes. Det er en avdeling i TINE Meieriet Sør. TINE Grappa er delt inn i fem regionale selskap. Tine Meieriet Sør har, foruten anleggene som vi allerede har nevnt på Klepp St., Nærbø og Grannes, anlegg på

Vikeså, Voll, Klepp sentrum, i Haugesund, på Haukeli, i Kristiansand, i Porsgrunn og i Setesdal. Her er nøkkeltall for 2005: 2 789 kumelkleverandører, 59 geitmelkleverandører, det foredles 280 mill. liter kumelk og 1,88 mill. liter geitemelk. Årlig omsetning av meieriprodukter er på 2,6 mrd. kroner, antallet årsverk 744.

Henrik Paulsen – med ett århundre i ballast

av Gunnar Skadberg

Eldre mennesker har alltid fascinert meg. Trolig har det noe med den tryggheten og gleden jeg i barndommen opplevde i samvær med min fortellende farfar i hans lune snekkerveksted i kjelleren i Solbakkeveien 7.

Den gamle mannen hadde tid til barnet, og dvelte ved eksistensen, tålte stillheten i pausene mellom setningene til nye tanker kom på plass for avlevering til representanten for en ny generasjon. Den pensjonerte skips-tømmermannen og verfts-arbeideren ble tenksom og innadventd, snudde på snusen og snakket med tyngde ut fra erfaring, kunnskap og den visdommen et langt liv hadde utstyrt ham med.

Jeg liker fortsatt å utfordre eldre mennesker til å berette om sine liv, fordi jeg i møte med deres historier, får lagt nye brikker på plass i min egen forståelse av den verden jeg er født inn i, men også fordi markerte, rynkede og slitne ansikter blir så vakre når øynene får liv og begynner å gnistre i kontakt med egen barndom, ungdom, voksen alder og det liv som er tilbakelagt.

En slektsforbindelse gjorde meg oppmerksom på den 97 år gamle forhenværende sjømannen Henrik Paulsen ved Tasta sykehjem. Skjønt hadde noen spurt meg om å gjette alderen på denne vitale

Henrik Paulsen

mannen, hadde jeg nok bommet med 20 år. Som en stram og flott patriark møtte han meg med et varmt smil og fast håndtrykk da jeg fikk audiens i hans værelse en desemberdag i 2005. Jeg penset ham straks inn på barndom, skolegang og ungdom.

Henrik Paulsen kom til verden i Oscarsgate 56 på Egenesløkke nummer 5 i januar 1909. Han var nummer tre i en søskenflokk på fem. Faren bar det klingende navnet

Henrik Johan Daniel Midt-

gård Paulsen og var født på Måløy i 1876. I Stavanger hadde han funnet arbeid i hermetikkindustrien, men han hadde også funnet seg et godt koneemne i byen ved Vågen, og i 1905 ble han gift med Serina Torgersen Brattebø, født i Skjold i 1882. Deres barn var Paul, født i 1904, elektriker, Torleif, født 1906, bygningsarbeider, Henrik, Astrid, født 1912, husmor gift med Magne Sæbø og Sverre, født 1920, sjømann, brannmann og mye annet.

Far Henrik hadde i Henrik jr.'s barndom etablert seg med eget skomakerverksted i Nedre Strandgate 16, det såkalte Rosnæshuset, der både Gusatava Blom Kielland og Sigbjørn Obstfelder hadde tilbrakt deler av barndom og ungdom – før Bolette Wiese etablerte sin pikeskole der.

Henrik var ofte nede i farens skomakerverksted for å se på når faren reparerte og sydde sko og støvler for folk fra byen og landet – og for å høre på de spennende nyhetene og historiene som ble formidlet i verkstedet. Ned mot kaien hadde firmaet «Groom & Søn» anlagt en skitten og guffen kulltomt foran nummer 17 (nå: Sjøfartsmuseet), der det engelske firmaet leide kontorer i mange år. Skomaker Paulsen hadde også fått i oppdrag å reparere sko for militæret. Etter 1. verdenskrig fikk han krav på 26 øre fra Riksrevisjonen fordi han, etter byråkratenes kontrollregninger, hadde beregnet seg så mange øre ekstra i betaling etter å ha reparert tusenvis av sko og støvler!

Henrik lekte med søken og venner på Racin-markå som lå nord for Charles Racines bolig Solvang ved Eiganesveien (nå: aldershjem). Siden fikk denne marken navn etter Johan Tjalve Gjøstein, politiker og anerkjent skolemann.

Ett minne sitter spikret i Henriks erindring. Høsten 1914 banket det kraftig på gatedøren i Oscarsgate 56. Det var folk fra militæret som hadde fått i oppdrag å utkalle mannfolk i aktuell alder til nøytra-

litetsvakt. Skomakeren var på arbeid, men vel hjemme måtte han møte opp i en løe ved Eiganesveien, og derfra marsjerte den framtidige nøytralitetsvakten mot Madla. Skomakeren ble utnevnt til kokk og skulle derfor ikke bære våpen. Dette kunne ikke Henrik forstå, og han kom derfor gråtende hjem og fortalte moren at alle hadde rifler over skulderen med unntak av faren, noe han syntes var både forsmedelig og urettferdig.

Skolegangen i 1. klasse på Solvang skole ble et mareritt. Politisk uenighet mellom faren og overlærer Nils Sæverås fra Landås (med bolig i Stokkaveien 43), som begge var engasjert i Arbeiderpartiet, førte trolig til at Sæverås' datter Hjørdis, som var Henriks lærer, fant anledning til å vise lojalitet med faren ved å lage livet surt for Paulsens sønner. Henrik som var en beskjeden og forsiktig gutt, møtte alltid vel forberedt på skolen, men han fryktet sin lærer i den grad at han ikke alltid fant ord for seg når han skulle formidle leksene han hadde kunnet på rams når han gikk hjemmefra. Dermed fikk han en klo i nakken og ble resolutt ført til kontoret, der det ble avlagt rapport om ukjuren manglende arbeidsvilje. Men

Bak: Henrik jr. og Sverre.
Foran: Henrik senior og Astrid.

vanligvis falt Henrik til ro inne hos overlæreren, og så kom de rette ordene, og han kunne motbevise frøkens påstander.

Heldigvis flyttet familien Paulsen til Rosenberggate 48 da Henrik gikk i andre klasse, og dermed ble han kvitt lærerens trakassering. Henrik begynte deretter på Sandvigen skole, i en klasse med 32 gutter, der han fant godt kameratskap. Anders Hirth het læreren som hadde sin bolig ved inngangen til Eiganes kolonihage. Hirth eide markene oppover mot Øvre Stokkavei, der sauene hans gikk på beite. En av guttene i klassen fikk oppgaven med å gjete dyrene for læreren, forteller Henrik. Hirth straffet elevene med å slå dem over fingrene med linjal, i tråd med datidens oppdragermetoder, men Henrik oppførte seg eksemplarisk og ble aldri utsatt for slik behandling. Derimot ble han sendt til Torget for å kjøpe ris til medelevere som skulle straffes – om de da ikke selv ble sendt av gårde for å skaffe ris til egen bak. Bestyrer Øystein Eskeland minnes Henrik som en grei og folkelig mann.

Like nedenfor Henriks nye barndoms hjem, lå den gamle Bybergløen, der gård-

M/T «Hidleffjord» 11.750 tonn dv. Ble bygd hos Burmeister & Wain, København, for rederiet Kornelius Olsen. Skipet ble levert august 1928 og var således det første motortankskip i byens flåte. Det ble senket av tyske fly i april 1941.

bruker Jens Byberg, på bestialsk vis, ble myrdet i 1854. Nå var det kommunen som hadde overtatt løen, og brannvesenet oppbevarte halm der som ble nyttet i kummene om vinteren for at ikke vannet skulle fryse. Uteliggerne, døgenikter og annet krapyl søkte inn i løen for å sove og spise. Under en krangel måtte Thomas Trefot jumpe ut fra andre høgd med den følge at trebeinet brakk! En søndag formiddag ble løen antent og brant opp. Deretter fant uteliggerne varme under Gassverket som lå i nabolaget.

I friminuttene og på fritiden sparket guttene fotball på løkkene ved Bjergsted. Brødrene Kvammen, Reidar, Arthur og Sverre, var gode å ha med på laget. Henrik likte seg best i mål. Guttene organiserte sine egne klubber «Handy» og «Freidig» – og så spilte de mot andre gatelag. Klubblokale fikk de låne av boktrykker Boye i Rosen-

berggate 52. I kjelleren drev guttene også med boksetrening, og i en periode stablet de på beina eget musikkorps, der Henrik spilte på horn. Men for mange av musikantene drog til Amerika, og korpset gikk i oppløsning.

Etter konfirmasjonen i Domkirken, fikk Henrik arbeid på hermetikkfabrikken Central Canning som ble etablert i Tanke Svilandsgate 74 i 1923 av Thor Egeland, Johan T. Østbø, Sven Hauge, Peder Smedvig og T.E Taarland. Henrik ble satt til å betjene klippemaskinen og skulle fjerne hodene av brislingen for 50 øre timen, men da arbeidsformannen satte ham til å bære store fiskekasser som egentlig var to manns arbeid, nektet Henrik å gå på jobb. Men arbeidsformannen hadde forstått at det var to i ungdommen fra Rosenberggaten og fikk overtalt ham til å komme tilbake mot at han skulle få lønnsforhøyelse til 60 øre timen. Deretter fikk Henrik også bedre personbehandling.

Som 16-åring drog Henrik til sjøs. Først fikk han hyre på Kristianiafjord som gikk på Afrika.. Siden seilte han med Wilhelmssens «Taurus», Sigval Bergesens «Svartfond» og til slutt «Hidlefjord» tilhørende Kornelius Olsen. Henrik likte livet til sjøs som han opplevde både fritt og godt. Av månedslønnen på 180 kroner klarte han vanligvis å legge opp 160, slik at han kunne betale både bryllup og møbler da han giftet seg. Om bord i «Svartfond» pådro Henrik seg malariafeber da båten seilte på Vest-India. Sykdommen fikk han periodevis hilser fra mange år seinere.

Om bord i Bergenske Dampskips Selskaps passasjerbåt «Cita» ble Henrik en gang forgiftet av en gass som utviklet seg i lasterommet før den fant veien gjennom ventilen og inn i lugaren hvor Henrik lå og sov. 20-åringen var i 1929 på vei til Rotterdam for å mønstre på båten sin da han våknet helt groggy i kroppen og oppdaget en livløs kropp ved beina og to andre som det snaut var bevegelse i da han anropte dem. Med stort besvær klarte han å slepe

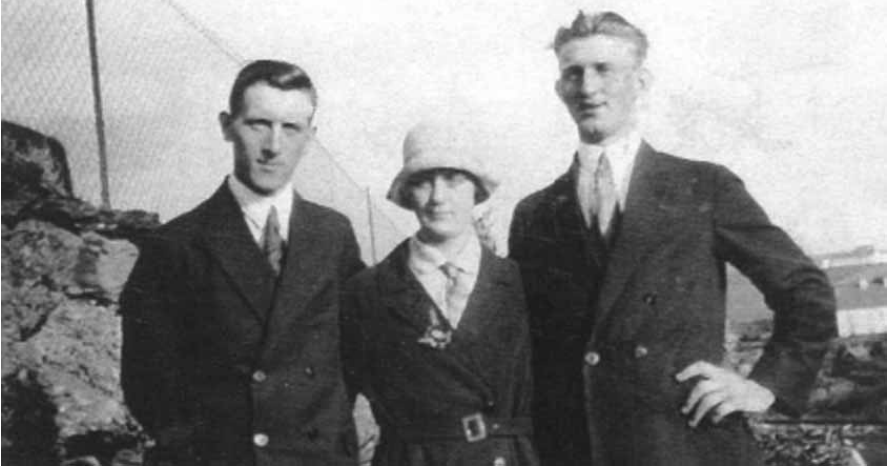
de tre kameratene ut av lugaren. Guttorm utåndet mens Henrik holdt ham i hånden, og bare to av de fire sjømennene i lugaren overlevde. Etterpå fikk Henrik en lang og smertefull rekonvalesens. Han fikk for øvrig ikke sengeplass på sykehuset i Rotterdam da en fryktet at de norske sjømennene var bærere av en epidemisk sykdom.

Under sjøforklaringen ble Henrik utspurt av den norske konsulen i Rotterdam, men Henrik fikk aldri lese hva embetsmannen noterte av det han sa. Resultatet var at han kun fikk utbetalt 100 kroner i erstatning fra rederiet etter skandalen, og han mistet noen illusjoner i forhold til embetsverk, styresmakter og rettferdigheten i verden.

Henrik har alltid vært mer enn forsiktig med alkohol, men når sjøfolkene fikk landlov, fulgte han dem, av sosiale årsaker, til en av kneipene i havneområdene. På pubene forlangte han gjerne brus eller saft, noe det ble ledd rått av. Sjøfolkene og betjeningen trodde nemlig han hadde pådratt seg en kjønnsykdom, for sjøfolk med en slik skavank, ble frarådet å røre alkohol.

I en pause fra sjøen var Henrik ansatt ved hermetikkfabrikken «Minerva» som i 1922 ble startet i Sverdrupsgate 16, like i nabolaget av hans barndomshjem. Men innehaveren Konrad Imsland ble syk og døde allerede i 1925, og fabrikken ble nedlagt. På denne fabrikken ble Henrik forfremmet til forlager av formann Michaelsen og ble dermed tilbudt en lønn på 75 øre timen. Arbeidet gikk ut på å hive salt oppi kasser med sild og brisling. Etter en streik ble forresten lønnen hevet til 1 krone timen.

Henrik fant sitt åndelige hjem i Frelsesarmeen, der også foreldrene vanket. Det var i «armeen» han fant sin framtidige kone Anna Teoline Ognøy fra Bokn (1903-1990). Anna hadde også arbeidet for Central Canning i ungdommen, men hun hadde også hatt husjobb hos overlege Pedersen. Av fru Pedersen ble hun anbefalt som stuepike for Dagny Bjelland, gift med hermetikkfabrikkeier Ragnvald Bjelland, og slik havnet hun i velstandshuset ved

Holme-Egenes. Siden ble Anna enkefru Dagnys trofaste hjemmehjelp.

Som frelsessoldat fartet Henrik omkring for å samle inn penger til dem i samfunnet som var dårligere stilt enn ham selv. Han informerte også om det omfattende arbeidet hans organisasjon utførte over hele verden. I forbindelse med dette arbeidet besøkte han også Fattiggården eller Arbeidsgården i Hillevåg. Men der oppdaget han at behovet for hjelp var like stort som i mangt et utviklingsland. Fire mann sov på ett rom – oppå halm, og trivselen blant lus og lopper var trolig større enn blant folkene som måtte tilbringe sin livsaften under meget kummerlige forhold. Blant pleierne registrerte Henrik «utrangerte» horer som tidligere hadde vanket i byens havneområder på jakt etter inntekter til livets opphold. På Arbeidsgården mottok forsufne mannfolk pleie blant annet av den like forkomne «Nattens Dronning».

Kunstmaler Bernhard Hinna tilbragte også de siste årene av sitt liv på Arbeidsgården. Han subbet omkring og tilbød seg å tegne for besøkende. 50 øre forlangte kunstneren for sine verk, og motivet var alltid det samme: jærhuset på hans barndomsgård og eiendom på bruk 1 på Hinna.

Thorleif, Astrid og Henrik.

Under andre verdenskrig besøkte Henrik sin klassekamerat Helmers som hadde stilt sin arbeidskraft til rådighet for «vernemakten» som bestyrer på Arbeidsgården. Når Helmers forlot kontoret, benyttet Henrik anledningen til å lytte på Helmers radio, og holdt seg således orientert om hvordan krigen skred fram ved frontene på kontinentet. Helmers var nok klar over hensikten med Henriks besøk, men han valgte å se gjennom fingrene med dette for gammelt vennskaps skyld, tror Henrik.

Etter at Henrik forlot sjølivet for godt, fikk han arbeid ved Stavanger Cementvarefabrik A/S's lager og fabrikkanlegg i Leirvig under 2. verdenskrig. Dette var et firma som var etablert i 1898 og som laget sementvarer av ulikt slag, for eksempel kloakkrør. Det ble også solgt bygningsartikler i jern og metaller av alle slag. Ved anlegget i Leirvig var det kaianlegg for lossing og lasting av større skip. Firmaet hadde kontorer og butikkutsalg i Nedre Strandgate 25. Joakim Berner var direktør for firmaet mens Henrik arbeidet der, en mann som respekterte sine arbeidere som likeverdige mennesker, sier Henrik.

Mens Henrik arbeidet for Cementva-

refabrikken engasjerte han seg i opplysningsarbeid i Stavanger AOF, der han ble valgt til foreningens første formann. Han fikk mye av æren for den sterke posisjonen denne foreningen opparbeidet seg fra starten. Formann var han også i Den gamle garde, pensjonistforeningen for tidligere tillitsvalgte i arbeiderbevegelsen. Henrik har hatt tillitsverv både i Stavanger stein-, jord- og sementarbeiderforening og i kooperasjonen. Også på Stavanger Cementvarefabrikk var han tillitsvalgt i mange år. Han beskrives av andre som en samarbeidets mann, flink til å inspirere gjennom sitt smittende humør og sin romslige atferd.

Henrik og Anna fikk barna Solveig og Per, og familien kjøpte seg eget hus, først i Rosenberg gata 4 og deretter i Gramstad-

veien 4 ved Misjonsveien, men i dag bor altså enkmann Henrik på Tasta sykehjem, der han nettopp er tildelt fast plass. Han kan ikke prise betjening og stell ved sykehjemmet høyt nok, men føler seg dårligere ivaretatt av mange leger som er svært så opptatt av puls, blodtrykk, vanntrykk og medisiner, men som i liten grad «vøre» det innerste. Koffer spør de ikkje itte sinnet, men bare skinnen?» spør Henrik.

P.S: Henrik Sigurd Paulsen døde på Tasta sykehjem 30. august 2006, et drygt halvår etter at jeg intervjuet ham – og dermed berget hans livshistorie for ettertiden. Burde slike intervjuer med eldre vært systematisert av Stavanger kommune?

E-post – adresser

For i størst mulig grad å kunne redusere våre utgifter ved utsendelser av innbydelser og annen informasjon til våre medlemmer, ønsker vi å benytte e-post. Vi vil derfor be alle som har e-postadresse, om å sende denne til Hallvard Ween.

Til deg som har fått ny e-post adresse, har du gitt beskjed om endring ?

Hallvard Weens e-post adresse er: hallwe@online.no

«Pokker og franzoser»

Historisk snitt i den rogalandske helsekroppen

av Hans Eyvind Næss.

Radering av G. Haas etter maleri av C.A. Lorentzen ca. 1790. I bakgrunnen Hospitalet med kirken på St. Pedersjerde.

Det klareste statistiske utslag på at helsearbeid har foregått i økende grad ned gjennom de siste hundreårene, og at det har lyktes i sine livsforlengende aspirasjoner, kan ses av kurvene for levetid og forventet livslengde. Den har ikke bare økt; den har vel nær tredoblet seg fra 1000-tallet til i dag. Forebyggende helsearbeid og medisinske og kirurgiske virkemidler bidrar til at vi kan se både 80 og 90 års levetid for oss, iallfall om vi har levd en stund.

Som vi vet, er det et paradoks at jo lenger vi overlever, jo lenger kan vi forvente å leve før det hele er over. Men det er jo greit mens det varer, og helsa ikke er så verst i disse helserelative omgivelsene våre.

Ja, pokker ta meg, om det ikke er slik det er. *Pokker* betyr etymologisk *blemme*; det er altså et sykdomsbegrep. Og sammenstilt med «franzoser» skjønner vi kanskje hva vi har med å gjøre; jo, venerisk sykdom,

kjønnssykdommer: Syfilis og gonore. Særlig etter at skipsfarten ble global etter de store oppdagelsene, seilte sjømenn på alle verdenshav. Om de ikke hadde, så tok de seg piker i land. Og de i kjærlighetsviser så sjarmerende franskmenn, *franzoser*, ble kjent som smittebærere av *pokker*; andre lands sjømenn gjorde dem nok rangen stridig. Men det var nå «pokker og franzoser» som rammet havner, havnebyer og hele befolkningsgrupper.

I Bergen og andre norske havnebyer på 1400-1500-tallet, var det nok vel så mange sjømenn og andre fra tysktalende områder som var smittebærere. Det er høyst forståelig at de uhyggelige kjønnssykdommene kunne oppfattes som djevlels verk og Guds straffedom. *Pokker* kom da også til å bli brukt slik, altså i betydningen *djevel*, og slik gikk da også dette ordet, akkurat som andre omskrivninger av djevelen, inn i

den mer odiøse gruppen av ord og uttrykk; bannordene våre.

For våre konger av Guds nåde fra 1500- til 1700-tallet, var det en ideologisk kjerne-sak å referere til sine royale, gudbenådede oppgaver på jorden og sin plikt til å ivareta Guds påbud ved utøvelsen av riksstyret. Om ikke Kongens velmente instruksjoner ble fulgt til punkt og prikke, ville Guds straffedom og vrede ramme riket, menneskene og Hans Majestet selv. Gud forby. Så sex utenfor ekteskapet måtte man avstå fra, for at den guddommelige vreden skulle unngås. Straffene skulle virke skremmende; i 1530 årene, etter beste lutheranske bibel-tolkning, skulle menn og kvinner som begikk hor, både druknes og steines til døde. Dagens Iran følger jo slik sett etter i de lutherske tradisjoners fotspor.

Når angrep av «pokker og fransoser» ble oppdaget, var det en tidlig erkjennelse av at det var tale om smitte. Mye av om-gangen mellom ugifte menn og kvinner, ja, gifte også, foregikk i badstuer, altså for-tidens sunne vaskestuer. Men i håp om å komme unna kjønnssykdommene, ble de bergenske badstuer stengt ved kongebud. Badstueinstitusjonen ble nedlagt. Dette er et klassisk eksempel på at mangel på for-ståelse for sykdommens årsak i dette tilfel-let førte til nedleggelsen av en institusjon som faktisk var helseforebyggende. Men Kongen mente at man ved nedleggelsen kom selve umorale til livs samtidig. Føl-gene stod vel knapt i tråd med hensikten.

Nettopp i Bergen og andre byer ble jo nettopp mangel på hygiene en hovedårsak til de situasjoner som skapte grobunn for senere smitteoverførslers stort omfang.

I 1606 ble Sevat på Furre i Sjernarøy dømt fordi han skulle ha stjålet noe «gods», det kan være penger eller gjenstander, gull og sølv, som Lucia på Jørstad hadde gravd ned i «pestilensen» i 1601. En eldre mann i Avaldsnes vitnet i en eiendomstvist i 1653 at han var dreng hos presten i «den store pest» (Ryf.tb. VIII, s. 66). I 1657 var det vit-ner om en annen sak på Susort i Tysvær:

Endre Storhaug vitnet om rydding av jord etter «pestilensen» (Ryf.tb. VIII, s. 281). Aslak Stokke fortalte i 1659 om eiendoms-forhold på Stangeland på Karmøy - dette var kort tid før Tormod Torfæus kom dit - at han hadde bodd på Stangeland i omkring 60 år, sa han. Da han kom dit, bodde Bård og «unge Bård» på gården; «di bege bode i en stue og di bege døde i pesten». Aslak og en Rasmus overtok brukene etter pesten.

I rettsprotokollene får vi en rad vitnes-byrd om pesten i 1601. Det var den store pest som er et tidsskille for folk i Rogaland i lang tid. Men en ny pest i slutten av 1620-årene og en ny epidemi noen år senere hadde også stor dødelighet, og er referert til i vitneutsagn om lokale forhold i mange tiår etter at pesten hadde radert ut hele lo-kalmiljøet.

Selv om vi lokalt mener å kunne kon-statere at de gamle pestepidemier tok slutt i løpet av 1600-tallet, forble pesten en større dødsfiende enn både dødsstraff og krig andre steder i Norden. En av de beste fortellere om alle dagliglivets forhold tidlig på 1700-tallet, er Bokna-buen Nils Trosner, Nils Trosnavåg, også kalt «Tordenskjolds matros», fordi han deltok som matros under Tordenskjold på den dansk-norske flåten under den store nordiske krig. Hans dagbok fra årene 1711 til 1714 gir en levende skildring av mange av datidens store og små hendelser.

Den 16. oktober 1711 noterer han seg at det var trange forhold om bord på or-logsskipet «Dannebrog»; skipskapteinen spiste bare to ganger om dagen og «fikk in-tet brendevin». Så skyter han til i en såkalt «passiaris» om pæsten i København: «Der døde 600 menisker; thi den holdt op en stund i 8te dage. Og der døde slæt ingen. Da fløtte de ind i byen igjen alle de, som vare reyst paa landet. Og da de var komne ind igjen, da døde lige saa fast som før, hvor paa at man føle og see Guds almeg-tige Gierninger og vore synders straf».

Den 2. november skriver Nils at den «uge døde der hen ved 100 mennisker,

men nu stiltis pæsten, sagde de; (men) at der var død in allis af pæsten 36000 menisker og nogle hundrede, og nu flytted de ind i byen igjen alle sammen, som var fløttet du paa landet, saa at gaderne var lige saa fulde af folk som før.» Men det var og pest i soldatleirene «saa at de kjører de døde bort med 4 pæst vogne, saa fast som de kan kjøre nat og dag».

Den 22. november skriver Nils at «de døde aller mest i sommer i Kjøbenhavn, at de som laa om bord paa skiber, kunde se folk, som de gik paa gaden, da svimled de omkring og faldt døde ned mangfoldige, og de begrov mangfoldige i lagerne i byen, kasted vel 18-20 mennisker i en hulle til samen; at i en uge døde 2000 menisker». Nils Trosner forteller at pesten blusset opp igjen; noe som førte til at soldater og matroser døde i så stort antall at flåten ikke kunne lette anker fordi altfor mange døde i epidemien.

I 1712 blusset pesten opp igjen; for å hindre smitte ble hus plombert, og klær og inventar ble brent på store bål for å stanse alt smittebærende. Nils Trosner skriver 15. januar: «Pæsten begjønnder mange stæder

i byen ad de dør saa hastigt; her ble taget 3 mand som havde bølder ... og førte de paa pæsthuset. Og de klæder de laa paa, blev alle sammen opbrændte».

I helsehistorien blir vi presentert for hovedlinjene i helsetilstanden og det helsefremmende arbeid i Norge. Den tar sitt utgangspunkt i avlønningen av Villads Nilsen som offentlig medicus i Bergen i 1603. Han ble altså ikke ansatt for å arbeide med pesten, men lønnet nærmest som en honnør, fordi han allerede i løpet av flere år hadde utvist stor uselviskhet i arbeid blant de pestrammede. Som Ole Georg Moseng også skriver, så hadde det vært avlønnet enkeltleger i Norge før Villads Nilsen. Noen regional utbygging av helsevesenet med distriktsleger og andre helsearbeidere kom ikke før langt senere. Og som med Villads Nilsen var de, som det her skal gis noen eksempler på, mer et resultat av nødvendige krisetiltak enn en offentlig helsepolitikk, iallfall før midten og slutten av 1800-tallet.

Sykdom er kjent i mange fasetter fra Arilds tid. Årsakene og adekvate behandlingsmidler var det dårligere kjennskap til. Epidemier er periodisk tilbakevendende,

En «franzoser»
i slagsmål på
Holmen.
(Tegning:
Henry Ims-
land)

Svartedauden. Illustrasjon av Ståle Ådland i Ernst Baaslands «Korsfylket».

og de har stadig nye ansikter; senere tiårs lære om mikroorganismer har både gitt oss innsikt til å bekjempe og forebygge, og har også gitt oss forståelse for hvorfor de mange epidemianslag ned gjennom tidene har fått slikt omfang som de fikk.

Den første store pesten, Svartedauden, fikk et voldsomt omfang. Folkemengden ble redusert med 30, kanskje 40 %. Herjingene fordelte seg noe ulikt i landet vårt, men som med senere smitteepidemier, kom smitten gjerne utenfra og slo hardest ned der befolkningstettheten var størst, fattigdom og hygiene dårligst; eller der det var mest samkvem mellom mennesker og miljøer.

Og pestutbruddene, antagelig forårsaket av noe ulike smittestoffer, varte ved og fikk mange slags navn i befolkningen. Befolkningen ble redusert, tusener av oppdyrkede gårder ble lagt øde. Inntektene i naturalia til stat og kirke sank drastisk. Prestene var en svært utsatt gruppe for smitte. Før Svartedauden var Jæren delt i minst 17 prestegjeld; ved reformasjonstiden var det bare 6 prestegjeld betjent av egen prest tilbake. I Stavanger stod både geistlighetens hus og sjøhus til nedfalls, og Domkirken trengte sårt til reparasjonsarbeider.

Sykdom og død har aldri så direkte om-

skapt samfunnet vårt som Svartedauden. Først 200 år senere begynte folkeveksten, og nyriddingen skjøt fart. Gamle gardsrom var overgrodd. Husene var borte for lenge siden. Hundreåret 1520-1620 er en nyriddingstid av dimensjoner i vår historie.

I vårt distrikt fikk ødetiden særlig positive følgevirkninger for økonomi og samsfunnsstruktur i reformasjonsårhundret og på 1600-tallet. Det var garder å dyrke for barn som ikke selv arvet farsbruk. I tillegg kom den store økonomiske ekspansjonen på Sør- og Vestlandet, som følge av trelast og annen vare-eksport til Skottland, England og Nord-Europa.

Særlig skaffet tømmeret fra de store skogene, ikke minst eikeskogen som hadde vokst seg stor i løpet av et par hundreår, inntekter både for skogeiere, sageiere, kjøpmenn, redere, skipperne og staten, som tok toll av omsetningen. For Stavanger kjøpstad førte det til den første ordinære byvekst med opprettelse av alle ordinære styringsorganer og myndighetspersoner. Byen fikk et stort tilslag av tilflyttere, særlig fra Danmark, Tyskland, Holland og Skottland. Det var så store verdier i omløp at de nye lutherske prestene kunne reparere kirker, bygge nye og smykke dem med vakker kunsthåndverk; altertavler, epitafier og malerier i stort antall, som altertavlen på Kvitsøy fra 1620-årene.

Det er slik sett en paradoksal sammen-

heng mellom den verste befolkningsutryddelsen på 1300-tallet og den raskeste vekstperioden i byens og fylkets historie, særlig perioden ca. 1580-1640, også relativt sett om en tar oljelaldren i betraktning. Med en forslitt frase kan vi si at 1300-talls menneskets voldsomme død ble 1500-1600-talls menneskets brød.

Før reformasjonen var det Kirken, den katolske kirke, som hadde helseoppgaver, ikke føydalstaten og adelskongedømmet. Kirken hadde en egen institusjonsstruktur. Den omfattet kirker og kapeller. Men den omfattet også med kanskje større praktisk og samfunnsnyttig betydning, klostre, skoler og hospitaler. Hospitalene spilte en viktig rolle i helsearbeidet, ikke bare fra 1000-tallet til reformasjonen, men også etter 1537. Stavanger Hospital, St. Peders hospital ved Skolebekken, ved vann som gav mulighet for en viss hygiene, fortsatte sin virksomhet etter reformasjonen med egen hospitalsforstander.

Hospitalet fikk nye vedtekter i 1612. Flere kilder forteller om lemmene i hospitalet. Det er mange uløste forskningsutfordringer innenfor norsk helsehistorie; en samlet norsk hospitalshistorie burde ha vært skrevet. Hospitalene var jo nettopp sykehusene før sykehusene av moderne karakter ble oppført på midten og slutten av 1800-tallet: Amtsykehuset i 1842 på Tinghustomten og Stavanger Sykehus på 1890-tallet.

Hospitalene representerte kirkens karismatiske virksomhet; lemmene var ikke bare i en vanskelig situasjon grunnet spesifikke sykdommer, den eller den sott, men også fordi de var i materiell nød som lutfattige medlemmer av lokalsamfunnet. Ser en på hospitalslemmene fremover i tid, gjenspeiler de nettopp den kombinasjon av sosialt miljø som nettopp er de mange epidemiers mottaksgrupper, de fattige og trangtbende med manglende hygiene, der smitte av alle slag hadde fritt frem, og der døden ble en hyppig gjest.

I løpet av 1500-1600-tallet var det mange

hjelperne i arbeid på helsens område. Gruppen favner bartskjærere, feltskjærere og kloke koner, og etter hvert medici og kirurger. Bare 17 år før Villads Nilsen fikk lønn i Bergen, betalte lagmannen i Stavanger kloke koner som leste signebønner over hans syke hustru for «skorffue», kan hende en form for spedalskhet. Og på 1620-tallet søkte fogden på Utstein kloster hjelp hos en signekone fra Sogndal som siden ble dømt for trolldom. Så for en del av helsehjelperne var veien kort fra hjelpende handling til bålet. Utover 1600-tallet kjenner vi flere bartskjærere i Stavanger; de hjalp til bl.a. med å forbinde sårskader.

Slagsmål som følge av fyll og spetakkel, var en del av hverdagskulturen på denne tiden. En bartskjær med stor respekt som virket i lang tid, var Frants Johansen; han hjalp til både i byen og i Ryfylke. Datteren hans fortsatte som amatørkirurg. Men fremdeles søkte folk hjelp hos kloke koner som Marthe Klingshei som medisinerende handelsmannen Jokum Lange med «Laurber, Ingefer og Pebber udi gammelt øl», en blanding hun også gav Jon Jørgensens kone som hadde vondt i brystet.

I 1681 fikk Stavanger sin første offentlige lege. Caspar Hansen Wesling ble ansatt som stadskirurg med lønn fra bykassen. Det er den profesjonelle lege som nå gjør sitt inntog på helsearbeidets arena, ikke bare faglig, men også sosialt. Enken hans ble gift med byfogden i Stavanger Hun var selv en viktig brikke i helseforebyggende arbeid som byens jordmor. I 1695 ble Jan Kempfer fra Sachsen ansatt som stadskirurg og stadsmedicus Han fikk monopoli på «kirurgi-kunsten». Han viste til erfaring fra Italia, Spania, Frankrike, Holland og Tyskland.

Han ble gift med borgermesterens datter. I en sak fra 1701 om betaling av et legeopdrag, ble fremgangsmåten hans beskrevet; «var (såret) til en del sammenføyet oven til, men under var en hel Hob Materie, hvorfor han var foraarsaget at trække Læberne af Saaret fra hinanden, ellers havde

Jan Kempfer
fra Sachsen ble
Stavangers stads-
medicus fra slut-
ten av 1600-tallet.
(Tegning: Henry
Imslund)

den underværende Materie kunnet trænde sig imellom Hud, Kjød og Hovedskallen og siden gjennom suturerne hvilket siden havde forårsaget Slemme Tilfælde».

Albert Schreiber ble stadskirurg i 1717. Men blant almuen satt tilliten til medisinerne langt inne. Så sent som 1794 skrev amtmannen i Lister at «Bønderne ingen Troe har til ham (medicusen), men søger heller Raad hos gamle Koner og Omløbende Quaksalvere».

På denne tiden var hele landet rammet av «pokker og franzoser»; men nå i ny utgave iallfall begrepsmessig. Radesygen skal være observert første gang i Egersund-området etter besøk av sjømenn fra en dansk Ost-Indiafarer. Det er tvil om hva radesyken har vært. Den kan ha vært varianter av hudsykdommer, men trolig også en kjønnssykdom som rammet kystområdene i en epidemisk form. Det var utover 1700-tallet en oppblomstring av syken som var skremmende på myndighetene. Mer enn både pest og andre sykdommer skapte den frykt og offentlige reaksjoner.

Landets første provinsmedicus ble an-

satt i Kristiansand, som var stiftshovedstad, i 1743. Begrunnelse de «i stiftet grasserende sygdomme», især radesyken. Dette førte til at fylkeslegen i Agder feiret 250-årsjubileet for fylkeslegene i 1993. Radesyken førte til opprettelse av en rekke legestillinger og bygging av flere sykehus. Radesykehuset i Stavanger, senere Alexander Kiellands barndomshjem, er ett av flere rundt i landet. Her arbeidet på 1700-tallet den tyske legen, kirurgus Steffens, far til Henrik Steffens, og hans assistent Tychsen.

Radesyken ble helt til tidlig på 1800-tallet ansett som så alvorlig at den forårsaket opprettelse av flere distriktslegestillinger, såkalte land- eller amtsfysikater. Men i perioden 1780-1810 ble det ikke ansatt mer enn 5-14 offentlige leger i hele landet pr. tiår, og siden eldre leger ble pensjonert, var dette altså langt fra en netto tilvekst. I 1809 hadde alle amtene sin egen legestilling, så først i 2009, kan en vel si at en har et offentlig helsevesen i hele Norge, men da bare 200 år gammelt.

Da Alexander Kielland var borgermester

i Stavanger fra 1891, var en av hans embetsplikter å skrive femårsrapporter om alle forhold i byen; den ble inntatt i amtmannens 5-årsrapport. Dette er en hovedkilde til kunnskap om store og små forhold i by og fylke gjennom nesten 100 år og er en av historikernes viktigste kilder fra denne perioden. Kielland skrev som avslutning på sin rapport, datert 27.5. 1902, en betraktning om byutviklingen. Han konstaterte at det var fremgang på mange områder.

Etterdønningene etter krisene på 1870-1880-tallet var forbi. Det er nybygging og kaiutbygging; byen er i stor fremgang. Fattigbudsjettet var ikke økt trass i den store innflyttingen til byen, noe «som i Hovedsaken skyldes de gode aar og den livlige Fabrikdrift – især den hermetiske». Men, fortsetter han, og man husker hans skarpte forfatterpenn som han la ned etter han skrev romanen Jakob i 1890: «Dette industrielle Opsving er saa ungt, at dets Skyggesider med gamle, udslidte, syge og forkomne Fabrikarbeidere ikke endnu er begyndt at falde i Øynene». Kielland skrev ikke flere rapporter; før den neste skulle skrives, var han blitt amtmann i Molde.

Kielland peker med skarp fremsynthet på et sentralt forhold for helsetilstanden og helsearbeidet i hele perioden fra tidlig 1800-tall til midten av 1900-tallet. Jeg har, en smule impresjonistisk pekt på helseproblemer, sykdom og død, demografiske kriser og situasjonsbetinget offentlig innsats av heller sporadisk karakter gjennom 500-600 år.

Men perioden ca. 1800-1950 er på sykdomsfrontens område kanskje den verste i landets historie, økonomiske oppgangsperioder til tross; eller sagt på en annen måte: Nettopp forhold forbundet med økonomisk oppsving skapte paradoksalt nok helseproblemer, - og dermed også sterkere offentlig innsats i det helbredende og helseforebyggende arbeidet.

For hvor galt bar det ikke av sted i denne perioden? Den ene epidemien avløste den andre. Barnekoppene slo ned unge men-

nesker for fote på 1700-tallet og tidlig på 1800-tallet. Koppevaksinering ble satt inn i et stortilt og vellykket mot-angrep med presten og jordmødrene som frontfigurer sammen med et utvalg oppnevnte vaksinatører. Dysenteri opptrådte også epidemisk. Ikke minst var Rogaland rammet i klimatiske krisetider. Vi glemmer lett det faktum at kuldeperiodene førte til misvekst og mangel på levebrød i stort omfang på 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. I en periode ble heiegardene i Rogaland, oppdyrket på 1500-1600-tallet, lagt øde igjen.

Levevilkårene ble dramatisk forverret i perioder. Spedalskheten opptrådte også epidemisk, som Sigurd Sandmo beretter om, og som Lepra-registeret og Lepramuseet på en uhyggelig sannferdig måte demonstrerer. Både nerveproblemer og sinnsyke ble mer synlig utover 1800-tallet. Omkring 1830 og særlig fra slutten av 1840-tallet, opptrådte koleraen som en middelalderisk pest. Med stor smittespredning førte den til en voldsom dødelighet. Betydelige misforståelser hos de offentlige helseinstanser førte til at en relativt effektiv karantene-gjennomføring ble opphevet etter kort tid, og koleraens herjinger fortsatte mange steder verre enn før i flere ti år fremover.

Mens koleraen ennå var et stort samfunnsproblem og øket dødeligheten, ble tuberkulosen fra 1870-årene en ny sykdomssvøpe med døden som følgesvenn. Mottiltak var igjen karantene, og det ble satt i gang en stortilt bygging av egne, særskilte tuberkulosehjem. I perioden fra 1870-tallet til mellomkrigstiden herjet også nervefaber, skarlagensfeber, kikhoste,- difteri og tyfoidefeber, sykdommer som også hadde rammet befolkningen tidligere, men som opptrådte med stor hyppighet disse tiårene. Som en kulminering i denne bølgen av smittsomme sykdommer, kom spanskesyken til Norge i 1918.

Sykdommene har ikke bare rammet demografisk og sosialt; de har ødelagt men-

neskers familier og miljøer i by og land. Men særlig dramatisk ble utslaget i de byene som ble mer og mer trangbodde utetter 1800-1900-tallet. En følge av den økonomiske oppgangen innen handel, skipsfart og industri i denne perioden, var at de hygienske forholdene lenge ble enda verre enn de hadde vært på garden og i ladestedene på 1600-1700-tallet. Offentlige motiltak var i det store og hele høyst utilstrekkelige. I Stavanger ble det gamle hospitalet utbygget som en kommunal helseinstitusjon som både skulle huse syke, håpløst fattige, sinnsyke og kriminelle. Dollhuset og arbeidsanstalten, - Den kombinerte innretning - skapte flere ulykkelige skjebner og forårsaket flere dødsfall enn det forhindret. Amtsykehuset fra 1840-årene var forbeholdt syke fra amtet, og kapasiteten var for liten til å møte behovet for sykehusplasser fra det ble bygget.

Først med den storstilte sykehusbyggingen for by og amt fra 1890-tallet av, ble det satt inn ressurser som hadde et faglig og kapasitetsmessig nivå som fikk en effekt. Parallelt med dette hadde det forebyggende helsevesen siden 1860-tallet med leger i by og land i et større antall og med

utbygging av en struktur basert på jordmødre og helsesøstre sammen med hygiene-reguleringer, skapt leveforhold i familiene og boligene som bidro til renslighet, sanitære forhold med kroppsvask og klesvask, og andre smittedempende tiltak som gav effekt, i alle fall på lengre sikt. Det ble skapt en helt annen trygghet og overlevelsescgaranti for oss som vokste opp i 2. halvdel av forrige århundre enn hva som var tilfelle i våre foreldre og besteforeldres generasjon. Men der hvor sanitære fremskritt ikke hadde holdt tritt med økonomisk oppgang, slik Kielland er inne på, var barnedødeligheten fremdeles veldig høy. I 1880-årene, i Kiellands tid og samtidig med at han skrev Garmann & Worse, gjaldt hver tredje begravelse i byens eneste kirke, Domkirken, et barn under 10 år.

Helsevesenets vekst har i realiteten skjedd på knappe 100 år. Vi registrerer en klar utbygging av helsevesenet, og en dramatisk bedring av den tragisk dårlige helsesituasjon i 1800-tallets Norge, til vår egen paradisiske sunnhetstilstand der de helsefremmende tiltak er blant de største sysselsettingstilakene i byen og fylket.

«Fornøyelsen» og Bjergsted Folkepark

av Kjell Ernst Rundquist og Mette Ellingsen

Artikkelforfatterne er barna til Gunvor og Ernst Rundquist som kom til Stavanger i 1935 med tivoliet sitt. De etablerte seg her og drev sin virksomhet, først i Schancheholen og senere i Bjergsted.

Mange har spurt oss om hva vi husker fra vår oppvekst når det gjelder våre foreldres innsats i Stavanger. Vi føler at vi har en plikt til å fortelle litt om «Fornøyelsen» og Bjergsted Folkepark fra den gangen. Mange av dem som opplevde noe av dette, er gått bort, og de unge bør få vite litt om det som hendte i Stavangers kultur- og fornøylesliv da far og mor drev disse stedene. Stoff finnes også i Stavangerbøkene og i avisartikler, og vi oppfordrer andre til også å skrive hva de husker. Mye, og sikkert viktige ting er ikke tatt med her, og mange navn burde vært nevnt. Vi har bare et utvalg.

Før far kom til Stavanger i midten av 30-årene, hadde han allerede vært på turneer i Nord-Norge med den største fornøylesparken som f.eks. besøkte Narvik. Vi har utklipp fra strålende kritikker fra disse besøkene. Han hadde med seg flykarusell, spøkelsestog i telt, skytebaner og mye mer. De var også på varemesser i Bodø og Tromsø hvor han kom med verdenskjente artister som Les Silvas (luftakrobater),

Ernst Rundquist

Francardy (illusjonist) og Bill Reading (bl.a. klovn og slangemenneske). Men det største trekkplasteret var den mekaniske kullgruven (som også var i Schancheholen). En kullgruve i miniatyr med alle de aktivitetene som hørte til. Det var også kabaret med stjerner som Lalla Carlsen og Per Kvist som vi eldre husker fra Chat Noir i Oslo. Alt dette var også i Bergen og i Odda, men vi vil nå først og fremst fortelle om Stavanger som han mistet sitt hjerte til. Han begynte med tivoli på «Gamlingen», selvfølgelig med store protester mot noe så «syndig» og støyende som et tivoli. Men i avisene stod det at «hele arrangementet der

ute er pent og gir et godt inntrykk». Av artister var det særlig Miss Quincey som imponerte. Hun stupte fra stor høyde (25 m) og ned i en balje - et flammehav. Hun lå også i en glanstank fylt med vann i flere minutter. Der spiste og røkte hun. Forstå det den som kan!

Altså stor lykke på «Gamlingen». Etterpå hadde de avdelinger på Sandnes og i Hillevåg, og omsider ble det Schancheholen ved Mosvatnet. I april 1939 var arbeidet med parken («Fornøyelsen») i full gang. 42 mann var i arbeid, og far fortalte til Aftenbladet at alt ville bli mye dyrere enn beregnet. Den ville komme på mellom 30- og 40000 kroner. Du store allverden! Utenom

de vanlige fornøylesattraksjoner, var det teater, kabaret, danseplan, apekattbur, baseng med alligatorer, akvarium med krypdyr, kafé, kunst av forskjellig art, blomster og trær. På scenen sang Erling Krogh, kjent opera og operettesanger, og Ivar Johnsen spilte Griegs a-moll konsert. Begge ble akkompagnert av Stavanger Byorkester med Gunnar Knudsen som dirigent. Mange andre kunstnere og artister opptrådte også der. Mange vil huske Carl Sømme som vekket den helt store latteren.

Under krigen var parken nesten fri for tyskere, men på radiobilbanen prøvde nordmennene å trenge dem opp i hjørnene. De kom rasende inn på kontoret til far, og han var av og til ille ute på grunn av dette. Stavanger Fornøylespark var et samlings- og lyspunkt for tusenvis av mennesker under krigen, og far og mor organiserte og finansierte gavepakker med mat og klær til familier som hadde sine forsørgere i fengsel eller konsentrasjonsleirer. De ville være anonyme, så ingen visste hvor gavene kom fra. (Ifølge Halvor Pedersen i «Byminner» i Rogalands Avis.) Ellers vet jeg at han hjalp mange organisasjoner og

institusjoner økonomisk, og dersom et arrangement gikk med underskudd, tok han av egne midler og ga dem som etter lotteriloven skulle ha så og så mange prosent.

Stavangers faste teater lå i parken og het Roxy sommerteater, og her vistest mange fine forestillinger. I sentrum sto Øivind Cato Berne, Bjarne Andersen, Jenny Rolandsen og Aslaug Tønnesen (som vi husker best fra «Påfuglen» i Bjergsted). Mange andre kunne nevnes, og vi tror at Liv Strømsted (nå Dommersnes) var innom. Åpningsforestillingen var Torvald Tus skuespill «Gamlefrøkna på Sele». Et morsomt stykke var «Hjerter i triumf». Her utløste Aslaug Tønnesen den store latteren med replikken «Å for en lykke det er i livet å være født dannet.» (Det kan vi så å si fra «Egenes» være enige i). «En hanske» av Bjørnson gikk også på Roxy, og vi var på generalprøven. Vi tror Gunnar Eide var en viktig person når det gjaldt teatret. Lenger nede i parken lå kabareten. Der var det fakirer, flammeslukere, visesang og mye mer.

Av artister kan nevnes sykkelartistene Les Vidor, luftakrobatene Les Silvas, ver-

Musikkpaviljongen i Bjergsted.

densberømte numre. Mange lokale talenter fikk prøve seg på scenen for første gang. På danseplanen spilte Finn Vålands orkester, og mange møtte sin livsledsager her. Parken ble kalt «Nikko» siden alle var på nikk med hverandre. Folk ble gladere og lykkeligere under den stemningen som hersket i «Fornøyelsen».

Som barn husker vi spesielt marekatene, jeg (Kjell) stakk fingeren inn i buret, og en av dem bet. Det følte som et elektrisk støt. De gode karbonadesmørbrødene på kafeen og isen i bua hos Bing var også populært. Vi husker mange blide mennesker og hele den vennlige atmosfæren.

I 1947 flyttet Stavanger Fornøyelsespark til Bjergsted. Jeg (Kjell) var med i bilen da far besøktiget parken og sa: «Vi tar den, Kjell.» Det var en åpenbaring av en park med den vakre hovedbygningen fra verdensutstillingen. Foran var bassenget og bedet med Rio-fisken som visstnok ennå ligger på kommunalt lager. Den burde settes opp på ny i Bjergsted. I august åpnet Bjergsted

Gunnar Knudsen dirigerer Byorkesteret i Stavanger fornøyelsespark (under krigen).

Folkepark i vakkert sommervær. Det var 6-7000 mennesker som hadde funnet veien til Bjergsted. Kritikken var god. I avisen stod det at parken var på langt nær ferdig utbygd, men det som var gjort til da, lovet godt. Revyen «Open the Door» var en fulltreffer, og ellers var det mange utmerkede artistprogram. Verdenssensasjonen Anita Kittner stupte fra 25 (?) m og ned i et kar som bare var 3m i diameter og 1,5 m dypt. Vi kan ennå føle spruten på oss da hun traff vannflaten. Hun sto lenge på plattformen med ryggen mot publikum for hun plutselig snudde seg og stupte. Det måtte ikke være et vindpust, og det krevde mot. Senere stupte hun i kanten i København og omkom.

Ellers i det store åpningsprogrammet fant vi «The Eddies» direkte fra Chat Noirs Cirkusrevy i Oslo (artister). Gunnar Eide var med i revyen «Open the Door». I an-

nonsen sto det videre: Stor fornøylesavdelingsrestaurant med dans til 7-manns orkester, barnehage - pølsebod og iskremfontener (?) pluss Stabburs-restauranten i tilknytning til stor friluftrestaurant. Entré kr. 1.00. Folkeparken er åpen for publikum hver dag fra kl. 9.00 morgen - gratis adgang til kl. 18.00. Stabburs-restauranten serverer mat og kaffe hver dag fra kl. 09.00 morgen. Folkeparkens fornøylesavdelinger åpnes hverdager kl. 19.00 - søn- og helligdager kl. 17.00. Det ble 7. juni og 17. mai som ble de store dagene i Bjergsted. På Stavanger Presseforenings fest, mandag 7. juni 1948, leste Herman Wildenvey egne dikt, og løytnant Leif Larsen (Shetlands-Larsen) fortalte om opplevelser fra krigens tid. Soffi Schønning sang, og det var fest og fyrverkeri. Ellers var det mange flotte arrangementer som f. eks. marinens dag, Røde Kors-dagen, hvor Gertrud Sand og Nora Borge opptrådte, damenes dag, folkeviseleik og dans, barnas dag m.m. Gunnar Eide var ofte elegant konferansier, men en annen elegant konferansier var Olaf Wilhelms som satte i scene moteopvisningene. Han annonserte kjoler, kåper, hatter fra forretninger i Oslo og Stavanger - Strong, Norem Baade, Johanne Lie m.fl. Hjemmenes Vel arrangerte stor moterevy.

En stor begivenhet var da den verdensberømte barnesopranen Anna Maria Alberghetti sang i Bjergsted. Vi tok imot henne på stasjonen med blomster. Hun sang de mest halsbrekkende koloraturarier fra operaer av Donizetti og Mozart blant annet.

Da Wiener Sängerknaben, som var verdens mest berømte guttekor, kanskje nå også, kom til Stavanger, klarte far å få dem til Bjergsted. De skulle egentlig synges i Domkirken, men ble nektet da det jo viste seg at de var katolikker. Dette ble oss for-

talt, men de sang i hvert fall i Bjergsted. De kom i drosjer ut til parken i sine matrosdresser, og ikke et øye var tørt da de sang. De forsvant like fort som de kom, skulle sikkert reise samme kveld.

På scenen gjorde selvfølgelig også mange norske krefter seg gjeldende, kan bare nevne Arne Bendiksen, Jan Høyland, Kurt Foss og Reidar Bøe, Inger Jacobsen m.fl. Fra Danmark kom Ib Schønberg som var en god venn av far. Gunnar Eide var krumtappen i «Påfuglen Revyteater» som kom etter hvert. Det lå i den ene fløyen av hovedbygningen med restauranten. Der utfoldet også Aslaug Tønnesen og Aslaug Øye, blant andre, seg på senen. Da Aslaug Tønnesen framførte «Mannfolk» (eller var det Menn) ga folk seg over av latter. Balletten var også flott.

Far og mor hadde store planer for Bjergsted. Det skulle ha blitt en folkepark, etter mønster av de svenske folkeparkene, f.eks. Liseberg i Göteborg. De ville ha små båter fra kaien og ut til parken, det ble laget spøkelsestog i fjellet (der hvor tilfluktsrommet er), bygninger ble tegnet og mange ideer ble luftet. Men dessverre ble far syk og døde så altfor tidlig, i 1951, bare 56 år gammel. Vår kjære mor, fru Gunvor Rundquist, hadde vært hans gode støtte og medarbeider i alle år. Hun drev restauranten en periode videre, og fortsatte med ambulerende tivoli helt til hun døde i 1963. Om sommeren lå tivoliet for det meste på Lillehammer, i Riafossparken. Hun hadde også lotterier i Stavanger. Men dette er et kapittel for seg. Mor ble 62 år. De eldre vil nok huske navn som Olav Wilhelms, Stina Kalleberg, Gottfred Knutsen, Gunnar Paulsen, Alf Rye, Ada Grødaland, Frida Gerner og mange flere.

Vår største glede er det gode omdømme våre foreldre har fått i Stavanger. Vi elsker dem og savner dem.

Barndomsminner fra Stavanger på slutten av 1930-tallet (3)

av Hans Jakob Andreassen

Elgepatruljen 10. Fra v. Lars Johan Voll, Otto Hauge, Halvor Pedersen, Tor Holgersen, Jacob Bø, Hans Jakob Andreassen, Svein Kverneland.

Daglig liv på Våland skole anno 1938

Fjerde klasse er et klassetrinn hvor lekselesinga begynner for alvor. Vi fikk historie, geografi og naturfag med egne faglærere og egne lærebøker. Sløyd og gymnastikk var også nye fag for meg.

Etter som ukene gikk, kom jeg inn i rutinene på skolen. Hver dag begynte vi klokka halv ni. Alle klassene stilte opp langs skolebygningen, jentene for seg utenfor den søndre delen av bygningen, guttene utenfor den nordre halvparten. Dermed unngikk vi nærkontakt med jentene under inn- og utmarsj.

Alle guttene i klassen hadde skoleveske. Ransler var for småungene i første og annen klasse. Men gutter skulle ikke holde veskene i hanken - de skulle ha veska på hoften, under armen. De som holdt veskene i hanken, var «jenter».

Når det hadde ringt inn, kom lærerne som skulle ha klassene, ut i inngangsdøra, noen ganger bare vinket de på oss så de slapp å gå ut og bli kalde og våte, andre ganger kom de bort og dempet ned uro i rekkene før vi fikk lov å gå inn. Høyroestet snakk i trappeoppgangene eller i korridorene var ikke tillatt.

Forfatteren er pensjonert lektor fra Eik Lærerhøgskole. Faren, som var fra Egersund, ble ansatt ved Porsgrunn postkontor i 1918, og samme året kjøpte de nygifte foreldrene hans et lite hus med hage på Bjørntvedt i Porsgrunn; et rolig villastrøk med grusveier og grønne grøftekanter.

Etter tyve år i samme stilling ønsket faren muligheter for avansement og søkte seg til Stavanger, hvor det var et stort posthus og muligheter for opprykk. Det var imidlertid ikke så helt enkelt å skifte miljø. Moren og faren var nærmere femti år, storesøsteren Anne Sofie 18, og han selv 10 år gammel.

H.J. Andreassen vil gjennom foreliggende artikkel og flere andre nedtegnelser i kommende utgivelser av Stavangeren, skildre vår by slik den fortonet seg for en guttunge på 10 – 11 år frem til krigsutbruddet i 1940; en «fremmedspråklig» som var kommet flyttende til «storbyen» her vest fra en liten by på Østlandet. Det er subjektive inntrykk han formidler: Stavanger og stavangere sett fra utsiden, så å si.

Bildene i denne artikkelen er utlånt av Halvor Pedersen. (RF)

Vi hang fra oss yttertøyet på knaggene på gangen. Alle hadde hver sin faste knagg. Så ble vi stående til læreren viste oss inn. Først måtte det bli ro! Når vi kom inn i klasseværelset, måtte vi bli stående ved pultene til læreren hadde installert seg på kateteret. Læreren ventet til alle var kommet på plass og var falt til ro. Morgensalme skulle synges. Morgenbønn skulle bes. Vi fikk ofte lov å komme med forslag til salme. Etter dette ritualet fikk vi sitte ned, protokollen kom fram og læreren foretok et raskt opprop.

Det hørtes fromt ut når over 30 gutter henga seg til « Gud er nådig - han vil ikke noen synders dom og død». Denne salmen måtte de ha lært i 3. klasse, før min tid. Fromheten kunne ofte vare til langt ut i verset, særlig hvis vi hadde Storækre. Etter hvert kunne det skje litt av hvert.

Midt i klassen satt det en liten tass med mørkt, kortklippet hår. Han hadde spiss profil, med munnparti som sto langt fram. Han liknet på bildet av en rotte. Jeg så aldri at han smilte, og han likte ikke østlendinger. Kastet jeg et blick bort på «Rotta», og han oppdaget det, førte han pekefingeren kjapt på tvers over halsen sin. Så foldet han hendene og fortsatte å synge. Andre ganger kunne han vise meg knyttneven med langfingerknoken litt ute, bare et øyeblikk

til jeg hadde sett det - så foldet han hendene og sang videre. Men da var vi allerede ut i det andre verset. Jeg kunne tolke signalene: Me ska ta knekken på deg. Du skal få deg ei «plomma» når bare frikvarteret kommer!

Men lærer Storækre la vekt på god oppførsel og disiplin. Vi lærte at vi måtte bukke til alle lærere om vi møtte dem på byen, selv om vi ikke hadde dem i noe fag. Kom det en voksen inn i klasserommet i timen, skulle vi reise oss og bukke. Så skulle vi bli stående stille ved pulten til den voksne gikk ut igjen. Da måtte vi bukke på ny. Ingen måtte begynne å snakke uten å ha fått ordet av læreren. Ville vi si noe, måtte det markeres ved å sitte med hånden im været.

Hvis vi absolutt måtte ut i timen, skulle vi rekke hånden i været og sitte stille til læreren oppdaget oss og nikket. Da kunne vi spørre: Kan jeg få gå i gården? Så var det opp til Storækre å innvilge eller avslå. Han var ikke lett å lure. Det var bare i den ytterste nød det ble gitt tillatelse til å gå ut. Drikke vann kunne vi gjøre i frikvarteret.

Jeg var i tvil om jeg skulle si du eller De til Storækre. Jeg hørte noen klassekamerater sa «du» uten at det ble påtalt. I Porsgrunn var det uhørt å si du til læreren.

Derfor likte jeg best «De»-formen for å være på den sikre siden. Her var det nok forskjell på skikk og bruk på Østlandet og Vestlandet.

Hver mandag var det skolesparedag. Da kunne vi komme opp rekkevis og stå i kø ved kateteret mens Storækre tok imot sparepengene våre og førte dem inn i bankboka vår og inn i bankens store protokoll. Standardbeløpet var en krone, noen sparte bare femti øre, mens noen få kunne slenge en femkroneseddel på kateteret. Minstebeløpet var 25 øre. Noen sparte aldri noe. Skolesparingen var et ledd i oppdragelsen til økonomisk fornuft og langsiktig planlegging.

Lærer Storækre lot elevene arbeide i sitt eget tempo i norskheftet og regneheftet. Når en side var fullført, kunne vi gå opp til Storækre på kateteret og få rettet bøkene. Så fikk vi en slags konkret belønning i form av små, runde papp-penger. Det var blågrønne enere, røde tiere og hundre-pengene» var i gull. Når måneden var slutt, talte vi opp og leverte inn. Da var det konkurranse om hvem som hadde flest «penger».

Tre gutter i klassen hadde briller. Jeg var imponert og tolket det som et bevis på den ytterste grad av klokskap og skarpsindighet. Det viste seg etter hvert at det stemte ikke helt i dette tilfelle. Ved månedens slutt måtte vi nemlig alle si høyt hvor mye vi hadde «tjent» i løpet av måneden. Etter et par måneder skjønnte jeg at briller ikke var noen garanti for overlegen intelligens. Kanskje det ikke betydde noe annet enn dårlig syn?

Fordi vi alle arbeidet i vårt eget tempo, ble det utover i skoleåret stor forskjell på hvor langt vi var kommet. Men det hendte at noen av racerne ble stoppet av Storækre fordi de hadde hatt for høyt tempo. Norskheftet inneholdt mange stiloppgaver. Hvis stilen besto av fem setninger og hadde ti feil, måtte bremsene på og alt gjøres om igjen.

Den første måneden var jeg kommet

på linje med de tre-fire beste. Det var lite populært. Konkurransen i teten var skjerpet. Jeg fikk meg et par «plommer» og nye trusler om juling på hjemveien. Men læreren nikket anerkjennende da jeg leverte inn månedens opptjente kapital.

Det var kommet ny rettskrivning som innebar mange forandringer. Nå skulle vi skrive «ville» og «skulle» med to l`er, før skrev vi ld. Det lille ordet «op» skulle nå skrives med to p`er. Forandringene var helt naturlige. Det var jo sånn vi snakket.

«Religion» sto det på timeplanen tre ganger i uka. Vi hadde lærebok i bibelhistorie. Men Luthers lille katekismus og salmeboka var også leksebøker i 4. klasse. Bibelhistorien var delt opp i småstykker som vi lærte utenat. Hvis stykkene var på en halv side eller mer, ble de delt opp i mindre avsnitt. Hver dag ble flere hørt i leksa Vi måtte stå ved pulten og ramse opp leksa utenat. Kom vi ut av det eller ikke kom på begynnelsen, ble vi «satt på» av læreren.

Noen prøvde omstart hvis de ikke fikk motoren i gang med en gang: «Og Herren sa til Abraham .... Og Herren sa til Abraham » Det tente ikke. Ved tredje gangs forsøk kunne det lykkes hvis en vennlig sufflør hjalp til «Og Herren sa til Abraham, stå opp fra ditt land...» Straks en var kommet over terskelen kunne ordene videre fosse fram, og på en utpust var dagens lekse avlevert, med Mg i protokollen som belønning. Noen som kjente sin begrensning, ba med en gang om ikke læreren kunne spørre, og de som da kunne svare så noenlunde fornuftig etter å ha blitt håndledet gjennom stykke, kunne også få sin MG innført til protokolls.

Katekismen skulle også læres utenat. Den lå på et mer abstrakt plan. Den inneholdt både Fader vår, trosartiklene og budene. Trosartiklene var vanskelige, særlig annen artikkel som var så lang. Den lærte vi utenat i to omganger. Budene kunne være både lette og vanskelige. «Du skal ikke stjele», var greitt nok. Verre var det når vi kom til sjette bud. «I horkarle

Jens Zetlitz gate.

– la ektesengen være usmittet» – lærte jeg utenat som forklaring til «Du skal ikke bryte ekteskap».

Siden det antakelig var et allment godt et råd til oss som 10-åring, gikk jeg inn for å få greie på hva det betydde. Mor reserverte seg og sa at læreren måtte forklare det. Min store søster som var så lærd at hun gikk i 3. gym, bare fniste og ville ikke si noe. Jeg tok opp spørsmålet i klassen, men læreren hadde ikke tid. «Det skal vi ta opp senere, ikke akkurat nå!» Den usmittede ekteseng var og ble et mysterium.

Historielæreren var overlærer Molaug. I Stavanger het det «overlærer» og ikke skolebestyrer. Overlærer Molaug hadde travle dager på kontoret og nesten halve timen kunne gå før han viste seg i korridoren på vei til klasserommet. 31 gutter utnyttet friheten i klasserommet uten lærer. Lydnivået steg til store høyder. Kateteret ble forsøkt inntatt, men skuffen med protokollen var låst. Skapene på hver side siden av kate- teret med pennespilte og fargekritt var heller ikke tilgjengelig. Men vanlig kritt lå framme. Tavlen ble full av tegninger og korte, fyndige setninger, som ikke egnert seg for å stå på trykk i leseboka.

Livet var risikabelt for en nykommer i sånne situasjoner, når det ikke var noen lærer til å holde styr på gemyttene. Jeg prøvde å ligge lavt, og unngikk å svare på vennlige tilbud som - «Har du lyst til å se Stavanger fra luftå?» Tilbudet var ikke så vennlig som det kan høres når en knyttneve samtidig ble holdt oppunder hakespissen min.

Gutten på pulten ved siden av meg hadde lysebrune øyne, trutmunn, var liten og spinkel med lange, lyse krøller. Han kastet skrå blick bortover mot meg og mumlet «Østlending» for å minne seg sjøl og meg om min elendige status. En østlending – hva slags lus var det? Tilsynelatende et eksemplar av menneskearten, måtte en jo innrømme. Men han led av den store feilen at han ikke var født i Stavanger, og hadde ukjent opphav som ingen i Stavanger hadde hørt om. Han snakket ikke normalt språk, som var stavangerdialekt. Han visste ikke en gang hvor Kjerkegadå var.

«Rotta» lå alltid på lur og ventet på en sjanse til å «ta» meg. Med øynene i øyekroken kunne han se på meg uten å snu på hodet. Han krøllet sammen en papirkule og kastet i hodet på meg. Luften var ladet. Noe kunne når som helst skje.

Det var en lettelse når Molaug endelig ble meldt i trappene av de som sto vakt.

Tavlen ble rensket i en fart, alle fant plassene sine, og alt virket normalt når overlærer Molaug endelig kom inn i den uknapede, gule lagerfrakken sin og entret kate-teret. Vi slo opp i historieboka på den siden hvor det var bilde av et vikingskip.

Molaug kom aldri lenger enn til vikin- getiden. Han fortalte fra Snorre, og jeg skjønnte at det av og til var noe morsomt det han fortalte, for Molaug lo og klassen lo, men jeg skjønnte ikke hva han sa og prøvde bare å le når de andre lo.

En gang lærte han oss en sang. Det var en merkelig tekst og en merkelig melodi:

*Til sjøs fór han Hippetripp/ til sjøs fór eg.
Til sjøs fór han Fugla-Lars og stallbror til meg.
Til sjøs fór han mannen uti huset.*

Molaug hadde en imponerende og svær skikkelse. Øynene var livlige og lyseblå. Han så vanligvis blid og snill ut, men om- trent en gang hver time morsknet ansik- tet til Molaug når han oppdaget en som ikke fulgte med, som sendte lapper eller snudde seg og pratet med han bak. Da rei- ste Molaug seg opp i all sin velde, pannen mørknet, han kom langsomt duvende ned mellom pulttrekkene, armene dinglet langs siden, det var steinaldermennesket på jakt etter bytte!

Hvem var den utvalgte denne gangen? Klassen holdt pusten. Molaug stoppet ved en pult og snerret. Så plantet han en neve på hver skulder av synderen og dro han opp og ut på gulvet. Snerringen og buldrin- gen fortsatte. Øynene lynte under svære, buskete bryn.

Klassen holdt pusten. Ville han gjøre kål på han med en gang? Ville han trykke han ned gjennom gulvet? Ville han sende han som en rakett på hodet ut gjennom vinduet?

Men ingen ting annet hendte enn at synderen og vi andre i klassen fikk en støkk som roet oss ned. Gutten ble skjøvet ned på pulten igjen.

For dem det gjaldt, var det bokstavelig

talt en rystende opplevelse, De gikk bleke og tafatte i flere timer etterpå før de fikk somlet seg til å komme i gang med nye sprell.

Molaug pleide å roe seg fort ned og fortelle videre som om ingen ting hadde hendt. Men en gang hver time måtte han rense luften. Det holdt. Etterpå kunne både han og vi slappe mer av. Men det var alltid spennende hvor lynet slo ned.

Geografilæreren var nesten skallet, hadde hvit bart og rund mage. Over ma- gen hang et klokkekjede i sølv. Klassen ar- beidet seg systematisk gjennom fylke for fylke i Norge. Kartet hang og dinglet over tavla. Vi hørte om byer og elver og fjell. Muntre sanger hjalp oss å plassere elvene i de riktige dalene: «Og Begna ned gjennom Valdres haster, og Hallingelven i bukt seg kaster...»

Plutselig en time morsket læreren seg: «Det står «fylke» men me seie *fyllkje*. Nå du - ka seie me?» Pekestokken som han hadde i hendene hele timen pekte ubønnhørlig på meg. - «Fyllkje» - måtte jeg svare hvis jeg ikke ville være ulydig og provoserende.

«Me seie altså *Ryffylkje* sjøl om det står *Ryffylke*», forklarte læreren. «Ka seie me?»

Pekestokken hadde igjen retning mot den i klassen som ikke hadde korrekt uttale av geografiske ord. - «Ryffylkje» - gjentok jeg som en papegøye og følte meg ganske uvel.

Ansiktene i klassen snudde seg mot meg. Nå fikk jeg det jeg fortjente. Skjønnte jeg ikke hvor ussel jeg var? Burde jeg ikke være glad for at noen ville lære meg å snakke riktig?

Alle de andre snakket riktig. Det var bare jeg som var dum og uvitende og gjen- stridig.

Selvfølgelig hadde vi Storækre i sang. Det var bare en time i uka. Storækre var en kultivert og musikalsk mann. Han ville også at elevene skulle syngte på en pen og kul- tivert måte. Hver time måtte to-tre elever reise seg opp og syngte et vers alene. Jeg klemte i vei da det ble min tur, men Storæ- kre stoppet meg: «Ikke bryststemme!»

Klassen fniste. «Fredrik - syng du!» Etterpå ble det min tur til å prøve å synge kultivert. Det var en uvant måte å synge på. Begeistringen måtte temmes! Stemmen skulle forfines og dyrkes!

Så var det sang etter håndbevegelser, opp og ned i skalaen, mens Storækre snudde hånden og vendte fingrene opp eller ned. Men den muntre, begeistrede sangen jeg var vant med fra Klingenbergers timer i Porsgrunn ble ikke sluppet løs.

I naturfag hadde vi en liten, frodig dame som snakket ivrig om blomster og trær, helst slike som hun hadde i sin egen hage. Vi fikk en rutebok hvor vi skulle tegne blomkarse og bjerketrær og andre vekster. «Frøken» gikk i lyseblått skoleforkle, men det kunne ikke skjule omfanget av de store brystene hennes, og flere av guttene i klassen satte allerede stor pris på det synet. De smattet med tungen når hun viste seg og smilete på skrå til hverandre.

Hun ville ha elevforedrag, og etter et foredrag om grantreet eller poteten eller havren fikk vi et par karameller eller en rute sjokolade. Det ble populært å holde foredrag. Jeg fikk dobbel dose slikkeri fordi jeg kunne hele foredraget utenat uten å se i manuskript. Klassen var vant til at de hadde en fremmedspråklig mellom seg og jeg trakk et lettelsens sukk over at de hørte på meg uten å se på hverandre og smile.

Men den doble dosen med snop kunne ikke tåles. Resultatet var omringning i frikvarteret, dytting, knyttnever i skallen, dessuten ble noen irritert over gensen min som var delt inn i ruter og ingen hadde sett maken til genser - var det sånn de gikk kledd på Østlandet? Og forresten: Var det sånn at jeg trodde jeg var noe?

Men det ble ikke bare genserne mine det var noe galt med. Ut på høsten dro jeg med mor og far til byen for å få nye klær. I Nygaten var det en forretning som het «Gut-teklær». Der tråkket vi inn en trist regnværsettermiddag. Det hadde vært mange kunder innom. Gulvet var fullt av vanddammer etter våte regnfrakker og sjøstøvler.

Det var en vennlig mann som tok i mot oss. Han tok seg god tid til å ekspedere kundene. Jeg fikk ny regnfrakk og sydvest. I en by hvor det regnet hele tiden, var det viktig med regnfrakk. Det var to typer regnfrakker, begge var svarte, men den ene var glatt og blank, den andre kjentes ut så ru som sandpapir. Den glatte var mest solid og smidig, sa mannen, den holdt lenger. Så fikk jeg den.

Så måtte jeg prøve ny nikkers. Det var første gang jeg fikk kjøpe-nikkers og ikke hjemmesydd eller omsydd bukse. Hvordan kom mor på at jeg også skulle ha skjorter som jeg kunne ha ned i bukse? Var slipsblusene gått av moten? Eller var slipsbluser for dem som kunne skrive leveårene med bare ett siffer?

Med skjorter i stedet for slipsbluser kunne jeg begynne å gå med belte. Alle store gutter gikk med belte. Far spanderte nytt belte på meg, nye strømper, nytt undertøy. Far fikk nesten et par kroner i avslag på regningen til slutt da vi skulle gå og syntes det var en hyggelig forretning. Det var et mektig innkjøp som bekreftet hvor rike vi var blitt nå da vi hadde flyttet til Stavanger og far hadde rykket opp fra postekspeditor til fullmektig klasse II.

Dagen etter møtte jeg opp i skolegården med den nye regnfrakken. Den ble mønstret opp og ned med stor skepsis. «Jenteregfrakk» - slo en forståeggpåer fast. «Jentå» - kom det som et ekko fra andre. «Jentå» - «jentå» - lød det rundt meg mens vi gikk opp trappen og bortover til klasserommet.

Vi stoppet utenfor døra til klasserommet og hang yttertøyet på knaggene. Plutselig tok jeg fatt i en av plagerne og holdt han fast i overarmene. Så slo jeg armene rundt overkroppen hans og presset meg over han til vi veltet overende på gulvet. Det var et under så liten kraft han hadde i armene. Han lå på ryggen. Jeg lå oppå han og tvang begge armene hans ned. Sinnet kokte, jeg kunne ha kvalt han og drept han på stedet!

Da kom frøken Øvregård som vi skulle

ha i skjønnskrift. Hun brukte et simpelt trikk for å få oss opp. Jeg lå øverst og sprellet og hun kløp meg hardt i baken. «Opp med deg. Det er ikke lov å slåss. Oppfør deg skikkelig! Det er kommet klage på deg før. Vi skal nok holde øye med deg!»

Frøken Øvregård visste hvordan hun skulle opptre som sjefen for 32 gutter. Inne i klassen sa hun med en gang: «Ta opp skrivebøkene deres!» Alle tok opp skrivebøkene fra veskene. Så commanderte hun: «I stilling!» Da måtte vi sitte med hendene bak på ryggen og se rett fram på tavlen hvor frøken Øvregård viste oss løkkene på G-en og J-en.

Så satte hun oss i gang med å skrive i skjønnskriftbøkene.

Men situasjonen var forandret. Jeg knep munnen sammen. Var det så lett å ta igjen? Jeg skalv i hendene lenge etterpå. Hadde jeg greidd å kvitte meg med en av plagerne?

I neste frikvarter fikk jeg besøk av to av kameratene hans. Hadde jeg begynt å egle? Kunne jeg ikke dra til helvete eller i det minste tilbake til Østlandet (det gikk nesten ut på det samme) med en gang? Trodde jeg at jeg var noe - ville jeg se Stavanger fra luftå,

Musegata.

ville jeg lukte på knyttnevnevene deres, likte jeg «plommer» i skallen? En «plomme» var slag i topplokket med knyttneven med en fingerknoke ute. Seiersrusen ble brått borte. De var for mange.

Og hvis jeg tok igjen, var det jeg som fikk skylda. De skulle jo holde øye med meg!

Jeg prøvde å nekte å gå med den nye regnfrakken på skolen. Kunne jeg ikke gå med den gamle? Det gikk selvfølgelig ikke. Hver dag regnet det. Den nye regnfrakken var til for å brukes. Regntøyet ble hengt opp på knaggene i korridoren utenfor klasseværelset. Vannet rant av dem ned på gulvet. Sjøstøvlevene var våte og laget dammer under pultene.

Alle hadde sjøstøvler, unntatt han tynne med de lange krøllene på pulten ved siden av meg. Han kom på skolen i gummisko og var våt på beina hver dag. Det rant av nesa hans også, men han brukte håndbaken eller ermet på genseren ganske effektivt og fikk gnidd bort det meste.

Sløyd var et nytt fag som jeg gledet meg til. Jeg hadde alltid likt å spikke, og tanken

på å bli snekker var ikke fjern. Snekker eller sjømann.

Sløydsalen lå på loftet av skolen. Der var 32 høvelbenker. Klassen ble delt i to partier på 16 og vi fikk hver vår lærer som satt i hver sin ende av sløydsalen. Min halvdel fikk Storækre som lærer, de andre lærer Haualand. Vi fikk tildelt hver vår høvelbenk og til hver høvelbenk hørte det et nummerert sett med verktyø.

Den første oppgaven besto i å spikke en firkantet blomsterpinne. Hva var en blomsterpinne? Det hadde jeg aldri hørt om før. Jeg ville heller spikke en båt. Men læreren forklarte at det var en pinne til å stikke i blomsterpotta for å holde blomstene oppe. Jeg hadde ingen blomster eller blomsterpotter, men det kunne jo være mor ville innse nytten av en slik gjenstand.

For å lage en blomsterpinne skulle vi bruke kniv og vinkel. Hjørnene måtte være aldeles vinkelrette. I den ene enden skulle de være spisse. Blomsterpinnene skulle vi få ta med hjem når de var ferdige. Men de skulle beises først med gul beis.

Det var moro å spikke. Men hvorfor måtte en slik blomsterpinne være nøyaktig firkantet? Storækre satt og kontrollerte om vinklene var rette i hele pinnens lengde. Han holdt blomsterpinnen opp mot lyset og strøk vinkelen langsomt nedover: «Ser du glipen? Du må få den rettere!» Ny spiking og filing. Til slutt skulle pinnene pusses med sandpapir og beises med gul beis. Neste oppgave var å lage en *rund* blomsterpinne.

Blomsterpinner kunne også brukes til andre ting. Gjenger i klassen stakk bortom høvelbenken hvor jeg sto. De ville fekte og stikke. «Østlending» og «Jentå», hvisket de så ikke læreren skulle høre noe, mens de stakk meg bak eller i nakken. Lærerne oppdaget ingen ting fordi de holdt på med sitt. «Me ska ta deg på hjemveien!» - lovet de.

Hadde jeg egle? Hadde jeg tatt noen? Hadde jeg ødelagt noe?

Jeg manøvrerte meg i retning av læreren som satt ved lærerpulten.

«Kunne jeg få lov å gå litt før det ringte?» - fikk jeg spurt lavmælt en gang læreren var ledig. «Hvorfor det?» - ville Storækre vite. - »De andre skal ta meg!» - «Det kan vel ikke være så farlig, vel», sa Storækre. Dermed var den hemmelige samtalen slutt.

Men den var snappet opp ved de nærmeste høvelbenkene. «Rotta» gikk fra benk til benk: «Østlendingen har bisla!» Nye grupper svingte seg forbi, stakk meg i ryggen og hvisket «Bisletud. Me ska ta deg på hjemveien!» Så var det en som hveste: «Nå ska me dreba deg!»

Panikken økte da timen gikk mot slutten. Vesken var ferdig pakket da det ringte ut. Men først måtte vi stille opp på gangen. Jeg gikk først inn og måtte finne meg i å gå sist ut.

Vi marsjerte ned alle trappene under lærerens påsyn. I bunnen av trappene støtte vi på et par andre klasser som kom ut av korridoren. Det oppsto kaos, og i trengselen greide jeg å trenge meg framover forbi de fleste i klassen.

Da vi kom utenfor døra, og læreren hadde gått fra oss, brøytet jeg meg vei og styrtet ned trappa. Så stakk jeg ut skoleporten og løp bortover veien. Det gjaldt å komme seg et stykke unna, bort fra skolen. Noen prøvde å følge etter, men ga snart opp. Andpusten nådde jeg ned til Lagårdsveien. Nå var jeg på mitt eget territorium. Jeg tok det med ro og somlet den siste beten ned til huset for å regulere pusten og få panikken ut av øynene.

Mor og far måtte ikke merke noe. Jeg ville være merket for livstid hvis de blandet seg opp i det som foregikk. Alle forsøk fra voksne på å løse problemet ville være kunstig og medføre ny spenning, bare på en annen måte. Jeg ville bli sett på som en feig raring, enda mer utenfor. Problemet var mitt, og jeg måtte løse det sjøl. Det var jeg som måtte finne en balanse i forholdet til de andre.

Jeg måtte reise meg opp av det grumsete vannet av egen kraft og stå på egne bein som jeg hadde gjort den gangen i

Strømvik Bad. Noe ville kanskje rette seg hvis jeg prøvde å snakke stavangersk. Men jeg ville ikke begynne å snakke som de andre når de ikke ville ha noe med meg å gjøre. Jeg ville bli godtatt på egne premisser. Jeg syntes ikke jeg hadde noe å vinne ved å inngå kompromisser, til det var jeg vel også for stolt.

Flyttingen var min ulykke. Jeg skulle aldri ha vært der jeg var nå. Den ulykkelige tilværelsen var påført meg utenfra, men jeg kunne ikke bebreide far heller som hadde søkt seg til Stavanger. Han skulle jo få en bedre stilling og tjene mer penger. Var det 200 eller 600 kroner mer i året? Vi skulle alle få det bedre. Jeg var lett til beins og aldri ble jeg «tatt» på hjemveien Men det var oppskakende. Det var trygt å komme hjem. Men det var bare en pause.

Neste morgen begynte forsvarskrigen igjen. Jeg lærte meg en taktikk som gikk ut på å komme så seint som mulig på skolen og gå utenfor skoleporten om morgenen og smette inn i skolegården like etter at det hadde ringt inn. Da var klassen opptatt med å stille opp. Det var alltid en mulighet for å få seg et par «plommer», men det

Fra Hornklovsgate

ble ikke tid til noen videre forfølgelser. Hver hadde nok med å finne sin plass.

Klassen skulle slå ball i skolegården. De to sterkeste og flinkeste ble satt til å ta ut hvert sitt lag. En for en ble resten av klassen plukket ut og fordelt på de to lagene. Her gjaldt både popularitet og sportslig dyktighet. Den sosiale rangorden ble stilt offentlig til skue.

Jeg som «innvandrer» og et par andre sto igjen til slutt.

«Dokker kan ta resten», ropte den ene «uttakeren» generøst.

«Me vi`kje ha di!»- ble det brølt tilbake.

Jeg sto igjen sammen med «Rotta», «Trutmunnen» og en liten tykksakk som hadde problemer med å få opp farten når det kom en ball. Vi visste ikke hvor vi skulle høre hjemme. Fire flaua guttefjes!

Var det verst for de tre «innfødte»? De ble ikke avvist fordi de snakket galt og ikke hørte hjemme i byen. De ble diskriminert utelukkende fordi de var beryktet som klossmajorer som ikke greidde å gjøre

nytte for seg på et lag. Jeg kunne i alle fall prøve å innbille meg at jeg ble skviset fordi jeg ikke snakket riktig.

Gymnastikk ble et problematisk fag også når vi skulle være inne. Våland skole hadde egen gymnastikksal. Jeg hadde aldri før vært inne i en gymnastikksal og syntes salen var uhorvelig. Garderobe var det også. Der kunne vi henge fra oss regnfrakene og ta av oss genserne. I garderoben var det hyller med gymnastikksko til dem som ikke hadde. Skoene var svarte, tunge og glatte. Jeg hadde med meg mine egne gummisko.

Var det utsikt til oppholdsvær, tok jeg på meg gymnastikkskoene hjemme og gikk med dem hele dagen på skolen før vi gikk inn i salen. Storækre var instruktør, men gjorde ikke synderlig vesen ut av det. Han tok av seg hatt og frakk og hang på en ledig plass på ribbeveggen. Så tok han fram fløyta og blåste.

Vi stilte opp på to rekker etter alfabetet. Uheldigvis kom jeg da blant de første.

Storækre kunne kommandere. «Rekene to skritt fra hverandre!» Det var greitt nok, og Storækre fulgte opp med telling: «Ett-to, ett-to!» «Inndeling til to!» kunne også være en grei kommando når en sto som nummer 1 eller 2. Mange ganger måtte øvelsen tas om igjen fordi noen av de bakerste ikke fulgte med og ble stående forvirret og lure på hvor langt tellinga var kommet.

Neste kommando kunne by på problemer for noen hver hvis konsentrasjonen og hukommelsen ikke var på topp: «Enerne et skritt til venstre - toerne et skritt til høyre!» Da var det noen som alt hadde glemt om de var ener eller toer. Det ble en del «fletting» før alle var på plass, og så kunne øvelsene begynne.

Verst var det hvis Storækre begynte med inndeling til to og både utrykning til siden og enernes og toernes utrykning i hver sin retning gikk i ett som *en* øvelse. Selve gymnastikken var sånn som gymnastikk skulle

være, og sånn som far hadde hatt den på folkeskolen i Egersund tredivetøri år tidligere: Det var armer oppad og utad strekk, knebøy med armer fremad strekk, vridninger og bøyninger i takt etter kommando. Sånt lærte en litt etter hvert hvordan foregikk, men så kom ordren som fikk det til å gå kaldt nedover ryggen på meg: Sett fram bukken og høydehoppstativet!

Jeg kom aldri over bukken, men ble sittende overskrevet oppå den. Det var visst noe galt med satsen, eller plasseringa av hendene på bukken når jeg hoppet. Bukken sto som en mørk fjellvegg foran meg. Bukken var en fiende! Det hjalp ikke om den ble stilt på det aller laveste. Jeg kom aldri over, men ble sittende oppå. Jeg delte skjebne med flere. Men det var ikke så farlig med dem, for de var ikke østlendinger i tillegg.

Høydehopp var også en gåte for meg. Jeg tok fart rett fram og løp alt jeg orket rett på lista og vippet den gjerne av med kneet eller ankelen. De smarte hoppet fra siden og løftet bena etter tur over lista. Da greidde de nesten en meter i høyde. Hvor hadde de lært dette? Sånt hadde jeg aldri sett før. Etter min måte lå jeg og vippet mellom 70 og 75 centimeter.

Men læreren bestemte: For å få Mg i gymnastikk må en hoppe 75 cm!

Stafetten til slutt var befriende. Jeg fikk god trening i å løpe for livet når de andre skulle ta meg, og var blant de raskeste på laget. Stafetten var alltid det siste vi gjorde i timen. Da fikk jeg i alle fall en hyggelig avslutning. Så var det ut i garderoben og få på seg genseren igjen og uteskoene. Dusjer var ikke oppfunnet den gang Våland skole ble planlagt. I tilfelle: hvor var de henne?

Ut på høsten ble det «sulletopp-tid». Alle hadde med på skolen sin egen sulletopp og en svepe med lang lær-reim til å slå på toppen med og holde den i gang. Skolegården var asfaltert. Det var en ypperlig arena for sulletopper. Jeg fikk min egen og laget fargeglade sirkler oppå toppen av

den, og far fikk tak i en lang lær-reim som han spikret fast til en pinne.

Ferdigheten var snart lært. Vi satte sulletoppen i gang med hendene og holdt «sullingen» i gang med svepen. Det var den første typiske «stavangerske» ferdigheten jeg lærte. Det ble små pusterom i frikvarterene. Sulletoppen min var visst like god som de andres.

Høststormene kom, men sensasjonen med de flygende taksteinene uteble. I stedet fløy det etiketter i vindrossene i skolegården. Gutter med nære forbindelser i hermetikkindustrien eller med far eller andre slektninger på et trykkeri tok bunker med hermetikketiketter og slengte opp i luften. Fikk vinden tak, kunne etikettene flagre langt av gårde før de landet på den våte asfalten. Fra alle kanter av skolegården kom gutter løpende for å være med på utdelingen, som sikret utbytte til de raske og beslutsomme. Hissig krangel oppsto om eiendomsretten, men jeg kunne konkurrere på like fot med de innfødte og plukket opp like mange som de andre.

Lærerne som inpsiserte, likte dårlig etikett-kastinga. Men den var vanskelig å forhindre. Hvis læreren nærmet seg hjørnet der en ladning var slengt opp, skjedde neste spredning i en helt annen krok av skolegården. Synderne var også vanskelig å avsløre.

Mange av de våte etikettene ble liggende klistret på bakken. Til slutt ble det vel vaktmesteren som måtte sope dem opp.

I klasserommet satt vi etter hverandre på fem rekker. Hver måned byttet vi plass på rekka og rykket to plasser fram. På den måten fikk alle oppleve både å sitte fremst og bakerst.

Etter en måned skulle jeg bytte plass, men fordi jeg hadde sittet langt framme, kom jeg nå på bakerste pult. Ved siden av meg ble det sittende en lang, tynn gutt som het Christian, Kissa mellom venner. Han deltok ikke i forfølgelsene og virket åpen og vennlig. Vi holdt noenlunde samme tempo i arbeidet og sammenliknet regnestykker og andre oppgaver.

Vi fikk følge hjem fra skolen helt til Lagårdsveien. Han bodde mye lengre ute. Jeg ville gjerne ha han med hjem, og han lovet å komme hvis han fikk tid. Om ettermiddagen drev han og syklet ærend for sin far som drev en agenturforretning nede i byen. En torsdag ettermiddag det regnet som verst, kom han sykklende fra byen i sjøstøvler, regnfrakk og sydvest. Vi spilte Monopol på spisebordet i spisestua og lekte gjemsel på loftet. Jeg viste han rommet mitt og bøkene mine, og han lånte to bøker med seg hjem. Det var første gang jeg hadde noen inne hos meg.

Så gikk det noen uker før han kunne komme igjen. I mellomtiden sto jeg hver ettermiddag i vinduet og så opp mot Lagårdsveien om noen skulle komme sykklende og svinge ned gata vår. Det var et under å ha noen å snakke med som ikke skulle erte eller sloss.

Kampen for «De tre søstre» 1986 - 1990

Av Jan Gjerde

«De tre søstre» ligger som en formildende omstendighet mellom St. Olavskvartalet og Breiavatnet. De binder sammen den historiske bebyggelsen i Kannikstrøket med den vernede bebyggelsen i nordre del av Knud Holmsgate, og draget fra Klubben og Olav Kyrresgate til Gamle Stavanger.

I år er det 20 år siden kampen for bevaringen av «De tre søstre» i Kannik startet. På 1980-tallet ble denne saken den mest medieomtalte bevaringsstriden i Stavanger. Den omfattet de tre eiendommene Knud Holms gate 1, 3 og 5, bygd i perioden 1881 -1892. Eiendommene har huset familier og virksomheter som har vært nær knyttet til Stavangers by- og næringshistorie. Og selve eiendommen Kannik, som tomtene opprinnelig var en del av, er kjent siden byens eldste tid.

Området vest for Breiavatnet ble for alvor et av byens mest markerte transformasjonsområder da Hotel Atlantic ble reist og sto ferdig i 1952. Trehusbebyggelsen i området mellom Kleivå og Torget ble sanert i årene etter krigen, og Stavangers skyline mot vest preges nå av høyhus.

Det mest dominerende er St. Olavskvar-

talet. Det ble bygd i årene 1986 - 1990, med Rogalandsbanken as som initiativtaker.

Reguleringsmessig var det lite strid om selve utbyggingen, etter at byggehøyden var blitt justert litt ned og avstanden mellom de to tårnbygningene var blitt litt økt. Allerede i en reguleringsplan fra 1978 var imidlertid området mellom Knud Holmsgate og Muségaten, fra Hotel Atlantic til Kannikbakken blitt regulert til park. Denne planen innebar at de tre bygningene, Knud Holms gate 1, 3 og 5, skulle rives. På dette tidspunkt vakte en slik regulering liten oppmerksomhet. Fokus var rettet mot nabostrøket mot nord, mot Tivolifjellet. Da Hotel Atlantic planla et tilbygg mot sør, var det utbyggers ønske at hele Tivolifjellet skulle sprenges vekk. Dette satte følelser i sving, og resultatet ble at deler av fjellet ble spart. Da St. Olavkomplekset skulle bygges, var

det tanken at toppen av Tivolifjellet skulle inngå i et samlet parkområdet på oppsiden av Muségaten til Kannikbakken.

I 1986 begynte avisene å skrive om saken. Daværende byantikvar i Stavanger, Unnleiv Bergsgard henvendte seg i april 1986 til Riksantikvaren og hvor han peker på at «verken de administrative eller politiske behandlende organer har tatt hensyn til mine synspunkter», som i korthet gikk ut på at hele husrekken mellom Knud Holmsgate og Muségaten skulle bli bevart.

I et svar fra Riksantikvaren i mai 1986 opplyses det at Knud Holms gate 1 og 3 står oppført på en liste over bygninger i statens eie som skal behandles som om de var fredet. Riksantikvaren sluttet seg for øvrig til byantikvarens vurdering av de tre bygningenes verneverdi. I et brev fra Byplansjefen til Riksantikvaren i 1988 opplyses det at det reguleringsmessig ikke har skjedd noen endring, de tre eiendommene er regulert til park. Imidlertid foreslås det at en avklaring med hensyn til riving kan vente til St. Olav prosjektet er fullført. Helt mot slutten av 1990 vedtar byens myndigheter at de eksisterende bygninger som det hadde stått strid om, skulle bevares og inngå i «spesialområde av kulturhistorisk og antikvarisk verdi».

Veien fram til denne løsningen var preget av sterkt folkelig engasjement til fordel for bevaring. Avisene var fulle av leserinnlegg fra 1986 til 1990. Enkeltpersoner, offentlige institusjoner og foreningen Vårt Stavanger engasjerte seg for bevaring. På dette tidspunktet hadde Vårt Stavanger 700 medlemmer og utgjorde en stemme i bymiljøspørsmål som ikke så lett kunne ignoreres. Men også motkreftene mobiliserte. Byplansjefen og kommunaldirektøren for tekniske tjenester argumenterte i kommunale dokumenter mot synspunktene til byantikvaren. Parksjefen i Stavanger mente i et brev til byplansjefen i 1988 «*at de tre husene ville falle fullstendig ut av den skala som dette byområdet nå har/vil få. På alle kanter reiser det seg høye bygg og store anlegg. I alle fall vil de tre husene stå i sterk (komisk) kontrast i bybildet, kanskje sterkere enn kontrasten mellom Jernaldergården og høyblokkene i Madlamarka*».

Byantikvar i 1990, Elsa Grimnes kom til å se motsatt på det i et brev til byplansjefen: «*For at denne eldre bebyggelse skal ha en viss styrke mot 70-80 års høyhusarkitektur, er det uhyre viktig å ta vare på Knud Holms gate 1, 3 og 5. Med disse i bildet oppnås en tidsmessig sammenheng i bygningsstrukturen på vestsiden av Breiavatnet, fra Stavanger*

Knud Holms gate 5 har hatt mange bruksformål. I årene før krigen var det «Høyres Hus» i Stavanger til det i 1941, sammen med nr 1 og 3, ble ekspropriert av tyskerne i forbindelse med anleggsarbeidene for Sørlandsbanen.

Toppen av Tivolifjellet ble regulert som park for 25 år siden. Fortsatt skjemmes bybildet av at arealet benyttes til lukket parkeringsplass, selv om innkjørselen til parkeringsanlegget i St. Olav er like ved.

Museum, Teateret, Prestegården via Knud Holms gate og Olav Kyrresgate til Gamle Stavanger. Tilsvarende er Breiavatnet omgitt av vekselvis: antikvarisk interessante bygninger, grønne innslag og nyere arkitektur. Uten Knud Holms gate 1,3 og 5 står disse sammenhenger i fare for å bli brutt.»

Statens Bygge- og Eiendomsdirektorat opplyste i brev i 1986 at det har protestert mot den foreliggende rivningsplan, men ettersom protesten ikke har ført fram, er det innstilt på å innlede forhandlinger med Stavanger kommune om salg av de tre eiendommene Knud Holms Gate 1 -3 -5 til kommunen så snart som mulig. Det forutsettes at kommunen innløser de tre eiendommene. Sivilarkitekt Per T. Grimnes opplyste i et brev til Fortidsminneforeningen i 1988 at det vil koste omkring 8 millioner kroner å innløse, sanere de tre bygningene og foreta parkmessig opparbeidelse av tomtene. Grimnes mener at det er urealistisk at kommunen på rimelig sikt vil legge et slikt beløp på bordet. For å forhindre at eiendommene i mellomtiden forfaller og området forslummes, bør derfor planene for området omgjøres. Heller ikke St. Olav Eiendom AS, ønsker «de tre søstre» revet. Og arkitekten for St. Olav

komplekset hadde allerede i 1986, da saken først kom opp, uttalt at sett fra hans synsvinkel var det ingen innvendinger mot å bevare husrekken i Knud Holms gate.

Mens Aftenbladet i januar 1990 skrev at det var *Uvisst for «de tre søstre»*, meldte avisen i november samme år at «*De tre søstre er sikret*. 15. november innstiller Byplansjefen på reguleringsendring som medførte at bygningene ble bevart.

I 2006 er toppen av Tivolifjellet fortsatt en skjemmende parkeringsplass for Radisson SAS Hotel, i strid med reguleringsbestemmelsene for området. Innkjøringen til parkeringsplassen er tvers over innkjøringen til parkeringsanlegget under St. Olav. Her er det god kapasitet.

Nå arbeides det med ny bebyggelsesplan for tomten til Jernbanestasjonen i Stavanger. «De tre søstre» danner en «formildende omstendighet» mellom høyhusene vest for Breiavatnet og selve vatnet. Dersom disse blir innebygget bak et nytt bygningskompleks nær Breiavatnets vannspeil, er jeg redd for at det historiske bymiljøet i Stavanger vil tape mye av det som tross alt ble vunnet da «De tre søstre» fikk tillatelse til å stå.

Medlemmer i Byhistorisk Forening 2007

AGER-HANSEN, BJØRG
ALFSEN, ASLAUG OG ALF W
ANDERSEN, EIVIND
ANDREASSEN, ELI
ANKERHEIM, BRYNJULF OG
MARIT NYGAARD
ASKE, MAGNOR
AUSTAD, LIV BLIX
BACHE, BJØRN
BANG-ANDERSEN,
SVEINUNG
BARKVED, HULDEBORG
BARSTAD, ALBERT
BARSTAD, BERIT
BENDIKSEN, ELLEN MARIT
OG SVEINUNG
BERG, ANNE MARIE, OG NILS
PETTER
BERG, INGEBORG OG OLAV
BERG, MARIANNE GJEFLE OG
JAN FREDRIK
BERGESEN, BITTEN
BERGESEN, HELGE OLE
BERGSGARD, UNNLEIV
BERK, KIRSTEN
MINDESTRØMMEN
BETHUELSEN, SIGVE
BJANDER, SIDSEL OG KNUD
BJELLAND, CECILIE
BJELLAND, SIGRUN
BJERGA, JOHN SIGMUND
BJORDAL, ELISABETH
BJØRHEIM, SIGVE
BJØRKELUND, BJØRG OG
HENRY
BJØRNTVEDT, HELENE
BOHNE, FREDRIK
BORGENVIK, NORUNN
BRANDAL, ABIGAEL OG
WILLIAM
BREKKE, KIRSTEN OG
TRYGVE

BRU, ANDERS
BRU, PER REIDAR
BRUSET, TONE OG OLAV
BUCKLE, INGEBORG OG
DOUGLAS
BULL-NJAA, ANNE-MARIE
BYARKIVET STAVANGER, V/
BODIL WOLD JOHNSEN
BYBERG, LIV SLETTEMOEN
BÆKHOLT, ARNT
BÆRHEIM, MORTEN
BØRRESEN, THORA
BAASLAND, ERNST
CHRISTIANSEN, HANS
CHRISTIAN
CHRISTIANSEN, JAN
CHRISTIANSEN, MARTHIN
GUNNAR
DAGSLAND, DAGRUN OG
INGVAR
DAHLE, NINI
DALVA, MATHILDE J
DAMBO, ERIK
DIRDAL, BJØRN
DIRDAL, JONE
DYKESTEEN, RANDI
EIA, SVEIN ENOK
EIDE, JOHAN
EIK, EGIL
EIK, ØYVIND
EIKEBERG, HÅKON
EIKEN, NINA
EIKILL, EDVARD
ELDØEN, BORGHILD
ELLEFSSEN, PÅL MEIER
ELLINGSEN, ALF
EMILSEN, OTTO
EMILSEN, SIGNE
ENDRESEN, BERNT EMIL
ENDRESEN, HARALD
ENDRESEN, HELGE J
ERDAL, AUDUN

ERIKSEN, LEIF
ERLAND, MAGNE
ESPEDAL, ANNE L. OG
HARALD
ESPEDAL, ASLAUG OG
INGVALD
ESPELAND, AUDUN
FERDINANDSEN, JAN
FISKÅ, HILDEGUNN
FJERMESTAD, BJARNE
FJERMESTAD, LIV
FLOKENES, KÅRE
FLØGSTAD, SOLVEIG
FOLDNES, ANNE BERIT
FOLGERØ KVERNELAND,
INGEBJØRG OG ÅDNE
FOLKESTAD, RANDI
FORGAARD, LIV EIK OG ROLF
FORGAARD, PER S.
FRAFJORD, ERLEND
FRAFJORD, GRETE OG
REIDAR
FRØVIK, NILS IDSØ
FUGLESTEN, AINA IRENE OG
DAGFINN
FURULY, DAG
FØRLAND, JOSTEIN
FØRSUND, GØRIL OG KJELL-
EGIL
GISKE, INGER-LISE
VATNESTRØM OG PETTER
GJEIN, ERLING A
GJERDE, JAN
GJERDE, KRISTIN ØYE OG
THOR
GJERSTAD, KARL OLAV
GRAM, ÅSHILD OG PER
GRAMSTAD, ARVID SCOTT
GRIMNES, PER TH
GRØDEM, KARI
GRØNNING, KAREN NOREM
GRØSVIK, INGVALD OG KJELL

GUDBRANDSEN, HROAR
HAGEMANN, FREDRIK
HAGIR, OVE
HAGUM, BODIL
HALVORSEN, TROND
HAMRE, ESPEN
HAMRE, SIGURD D.
HANA, CARL HELGE
HANDELAND, TERJE
HANSEN, BJØRG MOSSIGE
HANSEN, KIRSTEN OG LEIF
BUCH
HANSSSEN, PER OLAV
HAVER, RAGNAR
HAVIK, PER
HELGESEN, ÅSE LANGE
HELGEVOLD, GRETE,
HELGEVOLD, ÅSHILD
HELGØ, RUNE
HELLAND, LEIF H.
HELLIESEN, KARI OG KNUD
HERLAND, INGRID
HERVIK, INGRID
HESS, LEIF B.
HETLAND, GEIR
HIDLE, GUNN OG ARNE
HOFF, ANNE MA OG TOR
HOGSTAD, JORUNN
HOLE, JOAR
HOLM, PER
HOLTE, TERJE MORTVEDT
HOUELAND, GUNNAR OG
BERIT GRANDE
HOUELAND, TONE OG
ERLING
HOUELAND, TOR RICHARD
HOVDA, OVE
HOVDA, VIGDIS OG MAGNE
HOVDEN, TOR
HULT, ROLF
HUSEBØ, ARNE KENNETH
HUSTOFT, KAY
HVIDING, JØRG
HØIGÅRD, ANNE
HØIGÅRD, TORE
HÅGENSEN, HELGE
HÅLAND, TERJE MARTON
HAALAND, ARVID
HAALAND, BRITH OG
CHRISTOFFER
HAARR, SARA MARIE
IDSØE, BERTHA OG ALBERT
ILLSTAD, OLAV
IVERSEN, THORLEIF
JACOBSEN, ANNE-GRETHE
OG TRYGVE

JENSEN, PER
JENSEN, TORE
JOAKIMSEN, ARNE Ø
JOHANNESSEN, SVERRE G
JOHANNESSEN, BJØRN
JOHANNESSEN, ELSE MARIE
JOHANNESSEN, KÅRE EINAR
JOHNSEN, GRETHE
JOHNSEN, JOHN GUNNAR
JOHNSEN, SVEIN A.
JORDAL, HANNAH
JÅSUND, ELSIE IOLANDA OG
WILHELM
KALLELID, OLE
KALVIG, SIDSEL OG SVEIN
KALVIG, STEIN
KARLSEN, JAN ERIK
KARLSTRØM, JOHN
KIELLAND, ERLING K SØMME
KLEPPE, TOVE
KLOVNING, MÅLFRID OG
IVAR
KNUDSEN, JAN SAXEIDE
KNUTSEN, HELGE
KNUTSEN, KONRAD B
KOLNES, GRO OG KRISTIAN
KRISTENSEN, ROLF
KRISTIANSEN, TOR K.
KRISTOFFERSEN, PER HELGE
KROGH, HILDE
LARSEN, ALF INGOLF
LARSEN, BERIT LEA OG
RUNE
LARSEN, KJELL M
LEVERSEN, AXEL H
LEXOW, KARIN
LIER, SYLVEIG M.
LIPPE, HANS VON DER
LODÉN, BERTRAM
LÆRDAL, KIRSTI M
LØHRE, BJARNE
LØHRE, KJELL PETTER
LØVEREIDE, TERJE
MEDHUS, ASGEIR
MEIDELL, JAN ERIK
MELAND, TRUDE
MELBERG, ELDBJØRG VAAGE
OG OLE
MELBERG, JORUNN OG
TOLLAK
MELING, HANS KRISTIAN
MIDDELTHON, TRYGVE
MITSEM, PÅL
MOE, BJØRG TYSDAL OG
EIRIK
MOEN, KIRSTEN SUNDT OG

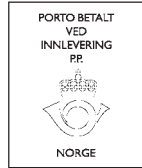
TØNNES REIDAR
MONG, CONRAD OG
REIDUN
MONSTAD, HELGE
MOSSIGE, KÅRE
MOSSIGE, SVEIN
MUNTHE, MARIANNE
LARSEN
MÆLAND, PER MARTHON
MØKSTER, KARIN
NESSLER, ERNST GEORG
NESSLER, WILHELM ZETLITZ
NESVIK, GEIR OVE
NILSEN, ODD-STEINAR
NILSSEN-LOVE, LISBETH OG
TERRY
NILSSON, EDLE PAULINE OG
KJELL LEIF
NOER, KARIN
NORÅS, HÅKON
NYBØ, HELGA BRU OG
GUNNAR
NYGAARD, ANNE TOVE OG
MICHAEL
NÆSS, HANS EYVIND
NØDLAND, INGER MARY
NØDLAND, LARS
OFTEDAL, JAN
OLAUSSEN, ASTRID BAKKE
OLSEN, ELSE
OLSEN, JOHN
OLSEN, THOR OLAV
OMDAL, GERD
OMDAL, SVEN EGIL
ORMØY, BERNHARD
OSJORD, TERESE
PALLESEN, IREN
PEDERSEN, HALVOR
PEDERSEN, HALVOR JR
PEDERSEN, HARALD SIG.
PEDERSEN, JAN OLAV
PEDERSEN, JENNY MARIE
PEDERSEN, TERJE LIE
PETTERSEN, EGIL ANSGAR
PAASKE, INGER
RAMSLAND, PER
RANGNES, ODDRUN
STRAND
RASMUSSEN, MARIT
RASMUSSEN, AASA
RAVN, PER
REME, ODD KRISTIAN
REVHEIM, ØYSTEIN
RIISE, HANS EIVIND
ROALKVAM, GUNNAR
ROAN, ESTHER E

ROGLAND FORLAG, SVEN T
HAUGBRÅTEN
ROPEID, TOR JAN
RUD, AKSEL
RØD, BERIT OG JON
RØDSTØL, OVE
SAGAARD, BJØRG
SALOMONSEN, IVAR
SAMUELSEN, BJØRN
SANSTØL, EINAR
SCHMIDT, EVA
SCHMIDT, LISE SKJÆVELAND
SEIFFERT, HARRY
SEJERSTED, UNNI MONSEN
SEKSE, TOR
SELDAL, AAGE
SIMONSEN, ASLAUG OG
ROLF
SIVERTSEN, HALVOR
SJØBU, LIV
SKADBERG, GUNNAR A
SKAVLAND, PAUL
SKIBELI, KARI
SKJERPE, HOGNE
SKJONG-NILSEN, MONA
SKJÆVELAND, EINAR
SKJÆVELAND, TROND A
SKJØLD, SONJA
SKOGEN, LINDA BOGEN OG
RUNE
SLETTEN, MARION
SMEDVIG, NORA
SOLAND, JOSTEIN
SOLEM, ARVID
STANGELAND, ANNA LOTTE
STANGELAND, HARVIG
STANGELAND, HUGO
STANGELAND, TURID
STAVANGER KLIMA AS, V/
ØYSTEIN FRAFJORD
STEEN, PER ØYVIND
STEENSLAND, INGE
STEFFENSEN, HEDDY
TANGEN OG GISLE
STEINHAUG, ARNE

STEPHANSEN, ELISABET OG
HENNING M.
STØRMARK, HEGE
STUEFLATEN, SVEIN ROAR
SUNDBY, LIV FRØYDIS
SUNDE, KJELL
SUNDLI, RANVEIG
ELISABETH
SUNNANÅ, SIGMUND
SUSORT, HOLGER
SVANTESON, FRANK
GUNNAR
SVANTESON, SOLVEIG O
THOMAS
SVELA, EDVIN
SVENDSEN, ELISABETH
SÆDBERG, ROLV
SØNDENÅ, BJØRN
SØRENSEN, ELISABETH B.
SØRENSEN, INGE MARIE
SØRÅS, HELGE
SØRAAS, BJØRN
TAN, BRITH
TESDAL, ELSE MARIE
THORBJØRNSEN, PER A
THORSEN, JOHANNES
THORSEN, MARIT
TITLESTAD, TORGRIM
TJELTVEIT, HERBJØRN
TJØNNELAND, KÅRE A.
TJØSTHEIM, ELIN
TOBIASSEN, VIVIAN
TONNING, GEIR
TORKELSEN, PER INGE
TORKILDSEN, HELENE M
TORPE, SIGGEIR
TORSTRUP, ODD RUNE
TOU, SIV SÆBBØ
TUNGLAND, LIV OG TOR
TVEDT, ÅGE NIC.
TVETENE, HENNING
TØNNESSEN, HARALD
UHLVING, ANNE HYLLAND
OG SVERRE
ULLENÆS, KJELL

UNDEM, TORBJØRG
URDAL, GRETE
URSN-SMITH, KIRSTEN OG
KJELL
VAREBERG, ELI OG TERJE
VATNE, HELGE
VATNE, HENRIETTE HØIE
VATNE, TOMAS HØIE
VESTBØ, JORUNN STRAND
VIHOVDE, KARL
VIK, INGER-SIGRUN
SLAGSTAD
VÅLAND SKOLE,
WATHNE, EGIL
WATHNE, KURT JAN
WATHNE, NINA
WEEN, MARIT MØRCH OG
HALLVARD
WELTZIEN, KARINA
WEREIDE, BRIT OG REIN
WERNER, SIGRID C.
WERSLAND, BJARNE
WIGEN, HELGA M.
WOHL, HANNE
WOLD, GUNN JOHANNE
WYLLER, BIRGIT BIGGIE
WÆHLER, JANE NESS OG
TORSTEIN
ØGREID, ODD
ØSTBØ, INGFRID
ØSTERHAUG, REIDAR SCOTT
ØSTREM, TERJE MAGNE
ØVERLAND, SIGRUN
ØVREGAARD, HENRIK
ØXNEVAD, ANNE
ØXNEVAD, CHRISTIAN N.
AADNØY, BERIT OG ALF
AAREK, LILLIAN OG HANS
EIRIK
AARNES, BERITH
ÅRSTAD, JUST
AASE, GUNNAR
AASLAND, JOHN A.

B

Returadresse: Byhistorisk Forening, Postboks 351, 4001 Stavanger

Styret i Byhistorisk Forening 2006

Berit M. Grande

Kortegata 4, 4012 Stavanger
Tlf. p. 51 52 70 03
mail: berit@ach.no

Hallvard Ween

B. Christophersensgt. 21, 4009 Stavanger
Tlf. p. 51 52 43 23
mail: hallwe@online.no

Jan Ferdinandsen

Rektor Erichsensgt. 8, 4022 Stavanger
Tlf. p 51 55 88 21
meil: janrf@online.no

Petter Løhre

Blomsterveien 1, 4022 Stavanger
Tlf. p 98 20 36 57
mail: petter.lohre@lyse.net

Brith Tan

Bruvikbakken 6, 4017 Stavanger
Tlf. p. 51580655
mail bth@statoil.com

Reidar Frøfjord

Øvre Stokkavei 44
4023 Stavanger
Tlf p. 51 52 35 70
mail: rei-f@online.no

Ingebjørg Folgerø

Åsmund Vinjesv. 14
4009 Stavanger
Tlf. p. 51 56 08 18
mail: ingebjorg.folgero@fordkverneland.no

Per Marthon Mæland

Statfjordsvingene 20
4028 Stavanger
Tlf. p. 51 54 15 00
mail: Per-mm@online.no

Henry Bjørkelund

Sivaksveien 30
4017 Stavanger
Tlf. p. 51 58 16 75 / 91 61 51 17
mail: henry.bjorkelund@lyse.net

Hva har stått i Stavangeren?

Redaksjonen har utarbeidet en forfatter – og emneoversikt fra starten i 1991.

Denne oversikten kan du finne på websidene våre:

www.bychistoriskforening.org